

Down the Rabbit hole

Kennistheorie en de uitdaging van complotdenken

Filosofie 5VWO periode 1
2025-2026

Voorwoord

Dit boek is geschreven door Martin Struik, filosofiedocent, met ondersteuning van ChatGPT 5.

Naast filosofische bronnen heb ik dankbaar gebruik gemaakt van het boek '*Hoax, Waarom mensen in complottheorieën geloven*' (2024), van Jan Willem van Prooijen.

Dit boek heeft als hoofddoel het stimuleren van kritisch denken en het aanreiken van tools om complottheorieën te evalueren en desinformatie te herkennen. Het boek is opgebouwd uit acht hoofdstukken, elk gewijd aan een kennistheoretische stroming en meestal gekoppeld een bepaalde complottheorie. De filosofische theorie in dit boek is tevens examenstof voor het centraal schriftelijk eindexamen. Elk hoofdstuk bevat ook praktische opdrachten en discussievragen om de stof interactief te verwerken.

Als docent filosofie ben ik ervan overtuigd dat het begrijpen van kennistheorie en de psychologie achter complotdenken essentieel is voor het vormen van weloverwogen oordelen in onze moderne informatiesamenleving.

Martin Struik, Hilversum, 08-08-2025

Inhoud

Hoofdstuk 1: Vertrekken uit de Grot – Een Inleiding in de Kennistheorie	4
Hoofdstuk 2: René Descartes – Zekerheid in een Wereld van Twijfel	8
Hoofdstuk 3 — Godsbewijzen	12
Hoofdstuk 4: David Hume – De Mens als Patroonherkenner	17
Hoofdstuk 5: Immanuel Kant – Gevangen in de Bril van ons Verstand	21
Hoofdstuk 6. Daniel Kahneman - Snelle intuïties en langzame analyses.....	25
Hoofdstuk 7. Postmodernisme - Waarheid in veelvoud	31
Bijlage 1 ST Kennis en Complot (10%).....	35
Bijlage 2 Filosofische Rechtbank (5%)	36
Bijlage 3: De Abbie Richards Conspiracy Chart	43

Studiewijzer

Cijfers periode 1:

- ST Kennis en complot (2x, 10% ED; bijlage 1)
- P.O. Filosofische Rechtbank (1x, 5% ED; bijlage 2)

Wekelijks huiswerk (gemiddeld +/- 60 minuten)

- Herlezen van de stof/aantekeningen + elke week naar eigen keuze 6 van 8 opdrachten maken (+/- 40 minuten); Zorg dat je altijd bij bent, ook als je afwezig bent geweest. 3x geen huiswerk = "O" voor werkhouding. Gemist werk moet je alsnog uit jezelf inhalen.
- Voorbereiden Rechtbank (gemiddeld +/- 20 minuten)

week	Donderdag 3 ^e uur	Donderdag 4 ^e uur	Vrijdag 8 ^e uur
36	Jaaroverzicht, studiewijzer en introductie Inschrijving rechtbanken 1 Plato's weg uit de Grot		Voorbereiding Rechtbank (1) Maken: H1, opdracht 1-8
37	2 Descartes – Kennis door radicale twijfel		Voorbereiding Rechtbank (2) Maken: H2, opdracht 1-8
38	3 Godsbewijzen		Voorbereiding Rechtbank (3) Maken: H3, opdracht 1-8
39	4 Hume – Wij zijn dieren die patronen zien		Maken: H4, opdrachten
40	5 Kant – Gebonden aan onze kennisbril		Maken: H5, opdrachten Rechtbank 1: Het geloof in een overkoepelend Epstein-complot is een volkomen rationele positie.
41	6 Kahneman – Snelle intuïties en langzame analyses (1) Kritische denkvaardigheden <i>Maken: H6, opdrachten deel 1</i>		Rechtbank 2: Rede en waarneming leveren indicaties op over het bestaan van God.
42	Werkweek		
43	Herfstvakantie		
44	6 Kahneman – Snelle intuïties en langzame analyses (2) Denken als advocaat of rechter? <i>Maken: H6 opdrachten deel 2</i>		Rechtbank 3: De platte Aarde theorie hoeven we niet serieus te nemen.
45	7 . Postmodernisme - Waarheid in veelvoud	Rechtbank 4: De mensheid kan zijn irrationaliteit overwinnen.	Rechtbank 5: De officiële verklaring van de coronapandemie deugt.
46	Oefentoets nabespreken	Rechtbank 6: Er bestaan meerdere waarheden naast elkaar.	Toetsvoorbereiding
47	TP1 - ST 1 Kennis en rationaliteit (10%)		

Hoofdstuk 1: Vertrekken uit de Grot – Een Inleiding in de Kennistheorie

Leerdoelen

Na het bestuderen van dit hoofdstuk kun je...

- uitleggen wat kennistheorie (epistemologie) inhoudt en waarom het relevant is in het kader van complotdenken;
- Plato's grot-allegorie weergeven en toepassen op hedendaagse complottheorieën;
- uitleggen wat Plato bedoelt met de Ideeënleer, dialectiek en intellectuele deugd;
- evalueren of Plato's rationalisme een geschikte methode is om complottheorieën te analyseren;
- vergelijken hoe verschillende groepen zichzelf zien als "uit de grot bevrijd".

1.1 De Realiteit ter Discussie: De Casus van 9/11

Op 11 september 2001 werd de wereld opgeschrikt door gecoördineerde terroristische aanslagen in de Verenigde Staten. Het officiële onderzoeksrapport concludeerde dat negentien terroristen van Al-Qaeda vier vliegtuigen hadden gekaapt, met catastrofale gevolgen. Deze lezing, ondersteund door overheden en wetenschappelijke instituten, vormt de geaccepteerde werkelijkheid voor de meerderheid van de mensen.

Toch ontstond er vrijwel onmiddellijk een alternatief verhaal. Sceptici begonnen vragen te stellen bij de officiële verklaring. Ze wezen op vermeende inconsistenties in het bewijsmateriaal, de fysica van de instortende gebouwen en de snelheid van de militaire reactie. Deze kritiek voerde een breed scala aan alternatieve theorieën, met als centrale claim dat de officiële lezing onvolledig of zelfs een doelbewuste misleiding zou zijn.

Zo ontstond er een diepe kloof tussen twee werkelijkheden. Aan de ene kant staat de consensus, gebaseerd op expertkennis. Aan de andere kant staat een narratief van wantrouwen, gebaseerd op kritische vragen en alternatieve duidingen.

Deze casus stelt ons voor een fundamentele filosofische vraag: *hoe bepalen we wat waar is als er zulke radicale, tegengestelde claims over de werkelijkheid worden gedaan? En hoe weten we zeker dat we ons niet in de verkeerde versie van de werkelijkheid bevinden?*

1.2 Epistemologie: De Kunst van het Weten

De controverse rond 9/11 illustreert de kernvragen van de **kennistheorie**, ook wel **epistemologie** genoemd. Dit is de tak van de filosofie die zich bezighoudt met de aard, de oorsprong en de grenzen van onze kennis. Ze stelt vragen als:

- Wat is kennis en hoe verschilt het van een simpele mening of een overtuiging?
- Wanneer is een overtuiging gerechtvaardigd?
- Kunnen we ooit absolute zekerheid bereiken, en zo ja, hoe?

Complottheorieën zijn van alle tijden, maar heersen nu meer dan ooit..?

In ons moderne informatietijdperk, vol 'fake news', desinformatie en echokamers, is het beheersen van deze vragen geen luxe, maar een noodzaak. Dit boek biedt je een intellectuele gereedschapskist. We onderzoeken de fundamenteiten van kennis, de psychologie achter onze overtuigingen en de methoden van kritisch denken. We gebruiken daarbij complexe maatschappelijke debatten als rode draad, niet om een kant te kiezen, maar om te analyseren hoe overtuigingen ontstaan en wanneer gezonde scepticus omslaat in destructief wantrouwen.

1.3 Plato's Grot: Een Eeuwenoude Spiegel voor Onze Tijd

De Griekse filosoof Plato (ca. 427-347 v.Chr.) presenteerde een van de beroemdste metaforen voor dit probleem: de **allegorie van de grot**. Hij beschrijft gevangenen die hun hele leven geketend in een grot doorbrengen. Het enige wat ze zien, zijn schaduwen die op een muur voor hen worden geprojecteerd. Omdat ze nooit iets anders hebben gezien, beschouwen ze deze schaduwen als de enige, ware werkelijkheid.

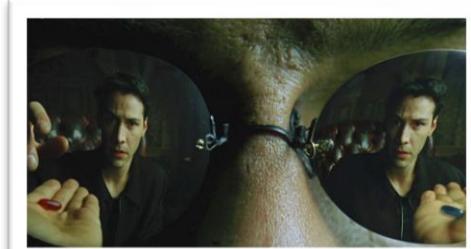

*Ja, maar zij vinden juist dat *jij* in de grot zit!*

Wanneer één gevangene wordt bevrijd en de grot verlaat, is de schok immens. Het felle zonlicht verblindt hem, maar langzaam ontdekt hij de echte wereld: de objecten, de natuur, de zon. Hij begrijpt nu dat wat hij in de grot zag slechts een afgeleide, onvolmaakte realiteit was.

Deze allegorie is een krachtige spiegel voor het debat rond 9/11. Beide kampen claimen namelijk dat *zij* de bevrijde gevangene zijn:

Voorstanders van de officiële lezing zien zichzelf als rationele waarnemers die de werkelijkheid van experts en wetenschap accepteren. In hun ogen zitten de 'complotdenkers' gevangen in de grot, waar ze paranoïde schaduwen najagen.

Aanhangers van alternatieve theorieën zien zichzelf juist als de 'ontwaakten' die door de door machthebbers geprojecteerde schaduwen (de 'mainstream media') heen hebben geprakt.

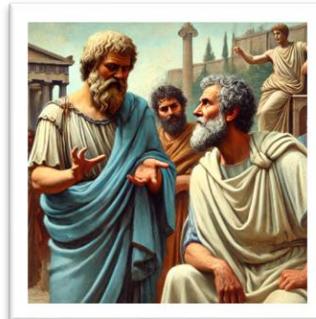
In The Matrix (1999) geeft Morpheus Neo de keuze: de blauwe pil (alles blijft zoals het was) of de rode pil (je ontdekt de waarheid).

De patstelling is compleet. Beide groepen beschuldigen de ander ervan in de grot te leven. Dit legt de diepste epistemologische uitdaging bloot: als iedereen kan claimen 'verlicht' te zijn, hoe weten we dan of onze ontsnapping uit de grot echt is, en niet slechts een verhuizing naar een andere, comfortabelere grot?

1.4 Plato's Antwoord: De Weg Naar Boven

Voor Plato was het antwoord op deze vraag helder. De weg uit de grot is geen kwestie van het kiezen van de juiste schaduw, maar van het volledig afkeren van de zintuiglijke wereld en het richten van de geest op een hogere, perfecte werkelijkheid. Zijn filosofie biedt hiervoor een compleet stappenplan dat rust op een fundamentele overtuiging: onze zintuigen zijn onbetrouwbaar.

Plato stelde dat zicht, gehoor en andere waarnemingen ons slechts de veranderlijke en onvolmaakte schaduwwereld tonen. Ware kennis kan alleen worden bereikt via de rede, het denken - een overtuiging die we het rationalisme noemen. Maar waar moet deze rede zich dan op richten? Volgens Plato bestaat er achter onze waarneembare wereld een perfecte, onveranderlijke realiteit: de wereld van de Ideeën of Vormen. In onze wereld zien we duizenden imperfecte paarden, maar in de Ideeënwereld bestaat de perfecte, eeuwige Vorm 'Paard'. De weg uit de grot is daarom de intellectuele reis om deze perfecte Vormen met de geest te 'schouwen', waarbij de hoogste Vorm - die van 'het Goede' - als de zon in de allegorie alles verlicht en begrijpelijk maakt.

Dialectiek – Socrates' strenge gespreksformat van vraag- en antwoord

Deze reis vraagt echter om een specifieke methode: de **dialectiek**. Door middel van gestructureerde, kritische dialoog worden aannames, vooroordelen en vage begrippen systematisch ontleed. Het stellen en beantwoorden van doordachte vragen fungeert als training voor de geest om voorbij de losse voorbeelden of beweringen te kijken en de complexe onderliggende werkelijkheid te vatten. Pas door deze intellectuele discipline ontstaat er helder en stabiel inzicht.

Maar misschien wel het belangrijkste aspect van Plato's filosofie is zijn nadruk op **intellectuele deugd**. Deze reis naar kennis is geen technische oefening, maar vereist een fundamentele karaktereigenschap: de *moed* om je eigen diepste overtuigingen ter discussie te stellen, de *discipline* om niet op te geven wanneer het denken moeilijk wordt, en de *integriteit* om de waarheid te volgen, ook wanneer die oncomfortabel of sociaal onaanvaardbaar is. Zonder deze intellectuele deugd blijft elke poging tot kennisverwerving oppervlakkig.

1.5 Plato's Gereedschap in de Praktijk

Hoe helpt deze aanpak ons bij het evalueren van complexe maatschappelijke debatten? Een Platonse benadering zou de discussie over 9/11 verheffen boven het welles-nietes van losse 'feiten'. De dialectische methode dwingt ons om fundamentele vragen te stellen: Wat bedoelen we precies met 'bewijs'? Wat zijn de onderliggende aannames in de officiële lezing? En wat zijn de aannames in de alternatieve theorieën?

In plaats van te vragen of kerosine staal kan doen smelten, zou een dialecticus vragen: "Wat is de definitie van 'instorting door brand' en voldoet de waargenomen gebeurtenis aan die definitie in al haar aspecten?" Het doel is om te komen tot een zo coherent en logisch consistent

mogelijk verhaal, een denksysteem waarin alle onderdelen naadloos passen, vergelijkbaar met het schouwen van een perfecte Vorm.

Maar Plato's krachtigste bijdrage aan deze praktijk ligt misschien wel in zijn pleidooi voor intellectuele deugd. Hij zou ons uitdagen om eerlijk te zijn over onze eigen motivaties: zoeken we werkelijk naar waarheid, of verdedigen we slechts onze voorkeuren? Zijn we bereid om onze eigen overtuigingen op te offeren als de argumenten daartoe dwingen? Deze zelfreflectie is cruciaal, omdat het voorkomt dat we onszelf wijsmaken dat we de grot hebben verlaten terwijl we in werkelijkheid slechts zijn verhuisd naar een comfortabelere schaduwwereld die onze bestaande wereldbeeld bevestigt. De combinatie van dialectische methode en intellectuele integriteit vormt zo Plato's recept om authentieke kennis te onderscheiden van zelfbedrog.

Verwerkingsvragen

1. *Reflectievraag:* Heb je zelf ooit een moment ervaren waarop je 'uit de grot stapte' met betrekking tot een bepaald onderwerp? Beschrijf deze ervaring en ga na wat punten van overeenkomst en van verschil zijn met de grotallegorie.
2. *Toepassingsvraag:* Pas Plato's dialectische methode toe op de 9/11 complottheorie. Welke vragen zou je stellen om de theorie kritisch te onderzoeken?
3. *Toepassingsvraag:* Leg met een voorbeeld uit hoe Plato zou kunnen beweren dat 'deugd' nodig is in het digitale in het digitale tijdperk.
4. *Reflectievraag:* Zijn er bepaalde complotten waar jij in gelooft, of in elk geval voor open staat? Welke en waarom?
5. *Reflectievraag:* Ken je mensen die (sterk) in bepaalde complotten geloven? Verschilt dit geloof volgens jou van andere vormen van overtuigingen?
6. *Argumentatievraag:* Is Plato's rationalistische benadering volgens jou geschikt om complottheorieën te evalueren? Waarom wel of niet?
7. *Argumentatievraag:* Kunnen we ooit de grot komen volgens jou? Beargumenteer je antwoord.
8. *Argumentatievraag:* Geef een eigen definitie van kennis. Jouw definitie is meteen het antwoord op de vraag: 'Wanneer wéét je iets' of 'Wanneer mag je beweren ergens kennis over te hebben?'

Hoofdstuk 2: René Descartes – Zekerheid in een Wereld van Twijfel

Leerdoelen

- Na het bestuderen van dit hoofdstuk kun je...
- uitleggen wat Descartes' methode van radicale twijfel inhoudt;
- weergeven wat het *Cogito ergo sum* betekent en hoe dit het fundament van kennis vormt;
- toepassen hoe Descartes' onderscheid tussen res cogitans en res extensa ons wereldbeeld verandert;
- evalueren hoe bruikbaar Descartes' benadering is in een tijd van deepfakes en simulatiehypothesen;
- vergelijken tussen naïef realisme en indirect realisme.

2.1 Casus: De Nachtmerrie van de Werkelijkheid (Abre Los Ojos)

César, een jonge, knappe en rijke man, leidt een zorgeloos leven tot hij na een auto-ongeluk ontwaakt met een zwaar vermindert gezicht. Vanaf dat moment wordt zijn wereld een desoriënterende nachtmerrie waarin herinneringen, dromen en de realiteit naadloos in elkaar overlopen. Is de liefde van zijn vriendin Sofía echt? Is zijn vermindering een feit of een waanbeeld?

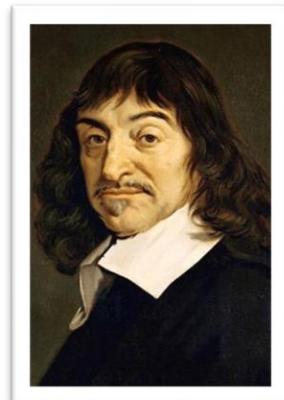

César wordt gekweld door een fundamentele onzekerheid: wat is echt en wat is illusie? Zijn zoektocht naar een onbetwistbaar houvast in een wereld die hij niet meer kan vertrouwen, vormt een perfecte parallel met de radicale filosofische queste van René Descartes.

2.2 Descartes' Missie: Een Nieuw Fundament voor Kennis

René Descartes (1596-1650), een briljant wiskundige en filosoof, leefde in een tijd waarin het intellectuele landschap dramatisch verschoof. Eeuwenoude waarheden, overgeleverd vanuit de klassieke oudheid, bleken vol tegenstrijdigheden te zitten. De ontdekking dat de aarde om de zon draait had niet alleen het astronomische wereldbeeld, maar het hele vertrouwen in traditionele autoriteiten aan het wankelen gebracht. Voor Descartes was dit intellectuele drifzand ondraaglijk.

Hij stelde zichzelf daarom een even ambitieuze als radicale taak: het volledige bouwwerk van de menselijke kennis afbreken en het op een

René Descartes (1596-1650) wilde onze kennis opbouwen vanaf een nieuw fundament.

nieuw, absoluut onwankelbaar fundament herbouwen. Maar waar vind je zo'n fundamentele waarheid wanneer alles betwijfelbaar lijkt?

2.3 De Methodische Twijfel: Een Radicale Afbraak

Descartes ontwikkelde een revolutionaire strategie die hij de **methodische twijfel** noemde. In plaats van te proberen vast te stellen wat waar is, besloot hij eerst alles wat ook maar voor de geringste twijfel vatbaar is, tijdelijk als onwaar te beschouwen. Deze intellectuele sloop verliep in steeds radicalere stappen, waarbij elke nieuwe twijfel dieper doordrong in de fundamentele waarheden van onze zekerheid.

Zijn reis begint bij wat het meest voor de hand ligt: onze **zintuigen**. We vertrouwen erop dat wat we zien, horen en voelen ons de waarheid vertelt. Maar Descartes merkt op dat deze zintuigen ons regelmatig bedriegen. Als onze zintuigen ons kunnen misleiden, hoe kunnen ze dan het fundament vormen voor zekere kennis?

Maar zelfs als we de zintuigen wantrouwen, blijven er toch zekerheden over? Descartes duwt zijn twijfel een stap verder met een verontrustende vraag: hoe weet ik op dit moment zeker dat ik niet **droom**? Er bestaat geen sluitend criterium om op elk moment met zekerheid vast te stellen dat we wakker zijn. Deze droombewijzen ondermijnen niet alleen onze waarneming van de buitenwereld, maar stelt zelfs de bestaan van ons eigen lichaam ter discussie.

Op dit punt zou je denken dat Descartes' twijfel zijn grens heeft bereikt, maar hij gaat nog verder. In zijn meest extreme gedachte-experiment stelt hij zich een almachtige, kwaadaardige **demon** voor die al zijn kracht gebruikt om hem constant en systematisch te misleiden. Dit wezen zou niet alleen zijn zintuigen voor de gek kunnen houden, maar zelfs zijn verstand kunnen manipuleren. Deze hypothese van de kwaadaardige demon brengt Descartes tot het absolute nulpunt van zekerheid, waar geen enkele kennis meer veilig lijkt.

Leveren onze zintuigen directe kennis over de werkelijkheid?

2.4 De Doorbraak: Het Onwankelbare Fundament

Juist op dit moment van totale intellectuele vernietiging vindt Descartes zijn doorbraak. Te midden van deze allesomvattende twijfel realiseert hij zich iets cruciaals: zelfs als een kwaadaardige demon hem over alles bedriegt, dan nog is er één ding waaraan hij niet kan twijfelen - namelijk dat hij twijfelt. En twijfelen is een vorm van denken. Om te kunnen denken, om bedrogen te kunnen worden, moet hij bestaan. Deze realisatie kristalliseert zich uit in zijn beroemde uitspraak: **Cogito ergo sum** - "Ik denk, dus ik ben."

Dit is een directe, onmiddellijke intuïtie die zich met absolute helderheid aan hem opdringt. Het is een waarheid die zichzelf bevestigt: je kunt niet aan je eigen denken twijfelen zonder te denken. Descartes heeft eindelijk zijn onwankelbare fundamente gevonden: hij bestaat als een **res cogitans**, een "denkend ding" of geest.

2.5 De Brug naar de Buitenwereld: Een Goddelijke Garantie

Met het Cogito heeft Descartes bewezen dat hij bestaat, maar hij zit nog opgesloten in zijn eigen geest. Hoe komt hij van deze eiland-zekerheid naar kennis over de wereld buiten hem? Descartes' oplossing is even ingenieus als controversieel.

In zijn geest ontdekt hij het idee van een oneindig perfect wezen - **God**. Dit idee, zo redeneert hij, kan hij als eindig en onvolmaakt wezen onmogelijk zelf hebben bedacht. Het moet dus afkomstig zijn van een werkelijk bestaand perfect wezen. Bovendien zou een perfect wezen per definitie ook volkomen goed zijn, en een goed wezen zou hem niet systematisch bedriegen. De kwaadaardige demon wordt zo verslagen door een welwillende God die de betrouwbaarheid van het menselijk verstand garandeert.

Deze goddelijke garantie stelt Descartes in staat om de brug naar de buitenwereld te slaan. Om te onderzoeken hoe we die wereld kennen, voert hij een fascinerend experiment uit met een stuk bijenwas. Wanneer hij de was onderzoekt, merkt hij alle zintuiglijke eigenschappen op, maar wanneer hij de was bij het vuur houdt, veranderen al deze eigenschappen. Toch weten we dat het dezelfde was is. Deze kennis komt niet van onze zintuigen, maar van ons verstand, dat de onveranderlijke, wiskundige eigenschappen van de was begrijpt - haar uitgebreidheid in de ruimte en haar vermogen om van vorm te veranderen.

Als was smelt, veranderen alle waarneembare kwaliteiten, maar het blijft zichzelf als object dat zich in de ruimte uitstrekt.

2.6 Twee Werelden: Het Cartesiaanse Landschap

Deze analyse van de bijenwas leidt Descartes tot een revolutionair wereldbeeld dat bekend staat als het **Cartesiaans dualisme**. De werkelijkheid bestaat volgens hem uit twee radicaal verschillende soorten substanties.

Aan de ene kant is er de **res cogitans** - de denkende substantie, de geest of het bewustzijn. Deze is onstoffelijk, vrij en direct kenbaar voor onszelf. Aan de andere kant bestaat de **res extensa** - de uitgebreide substantie, de fysieke wereld van materie. Deze is stoffelijk, onderworpen aan de mechanische wetten van de natuur en kenbaar via de wiskunde.

Descartes maakt een cruciaal onderscheid tussen **primaire kwaliteiten** - de objectieve, meetbare eigenschappen van materie zoals grootte, vorm en beweging - en **secundaire kwaliteiten** - de subjectieve ervaringen zoals kleur, geur en smaak, die alleen in onze res cogitans bestaan. De zoetheid zit niet in de honing zelf, maar ontstaat wanneer de honing onze geest ontmoet.

2.7 Conclusie: Descartes' Erfenis in een Tijd van Deepfakes

Descartes' filosofische reis - van radicale twijfel naar het Cogito, en vandaar naar een dualistisch wereldbeeld - is meer dan een historische curiositeit. In onze tijd van deepfakes, 'alternatieve feiten' en desinformatie is zijn methodische aanpak verrassend actueel. Hij leert ons niet om in permanente twijfel te blijven hangen, maar om door systematische twijfel heen te breken naar heldere, goed gefundeerde inzichten.

Zijn twijfel is een methode, geen eindpunt. Het doel is niet sceptische verlamming maar het vinden van een betrouwbaar fundament voor kennis. De Cartesiaanse houding - kritisch, systematisch en gericht op helderheid - biedt een tegengif tegen zowel naïeve goedgelovigheid als destructief cynisme. In een wereld waar de grenzen tussen echt en nep steeds vager worden, is Descartes' zoektocht naar onbetwijfelbare zekerheid misschien wel relevanter dan ooit.

Verwerkingsvragen

1. *Reflectievraag:* Heb je ooit een moment ervaren waarop je, net als Descartes of César, alles in twijfel trok? Beschrijf deze ervaring en vergelijk deze met Descartes' twijfelmethode.
2. *Verhelderingsvraag:* Waarom vond Descartes het noodzakelijk om een nieuw filosofisch fundament te leggen?
3. *Reflectievraag:* Casus: Je wordt wakker en merkt dat je omgeving er anders uitziet dan normaal. Je smartphone werkt niet en buiten zie je vreemde, onbekende gebouwen.
Vraag: Hoe zou je Descartes' twijfelmethode toepassen in deze situatie? Welke aannames zou je in twijfel trekken en welke niet?
4. *Toepassingsvraag:* Casus: Een vriend beweert dat hij buitenaardse wezens heeft gezien, maar jij twijfelt aan zijn verhaal. Gebruik Descartes' *drie niveaus van twijfel* om deze situatie te analyseren. Welk niveau van twijfel is hier het meest relevant en waarom?
5. *Toepassingsvraag:* Casus: In een virtual reality-spel verlies je het besef van tijd en ruimte. Hoe kan Descartes' cogito ergo sum je helpen om zekerheid te vinden in deze desoriënterende situatie?
6. *Reflectievraag:* Kun je een situatie bedenken waarin Descartes' *cogito ergo sum* ('ik denk, dus ik ben') je zekerheid zou kunnen bieden? Beschrijf deze situatie.
7. *Argumentatievraag:* Ben je het met Descartes eens dat je alleen door radicale twijfel tot zekere kennis kunt komen? Beargumenteer je antwoord.
8. *Argumentatievraag:* ben jij eerder een naïef realist of een indirect realist? Leg uit aan de hand van een voorbeeld.

Hoofdstuk 3 — Godsbewijzen

Leerdoelen

- Na het bestuderen van dit hoofdstuk kun je...
- de belangrijkste klassieke godsbewijzen (ontologisch, kosmologisch, teleologisch, moreel, openbaringsargument) weergeven;
- deze argumenten toepassen op actuele discussies over religie en geloof;
- evalueren of deze argumenten overtuigend zijn, inclusief kritieken op de geldigheid ervan;
- vergelijken hoe theïsme, atheïsme en agnosticisme verschillende uitgangspunten hanteren.

Zeker Weten

De vraag naar het bestaan van God is een van de oudste en meest fundamentele vragen in de filosofie. Maar over welke ‘God’ hebben we het eigenlijk? Voordat we naar de bewijzen kijken, is het belangrijk om helder te hebben dat filosofen doorgaans niet discussiëren over een oude man op een wolk. Het gaat om een specifiek concept: het Godsbegrip van het klassiek theïsme. Dit is een wezen dat wordt gedefinieerd als volmaakt, almachtig (kan alles wat logisch mogelijk is), alwetend (weet alles wat er te weten valt) en algoed.

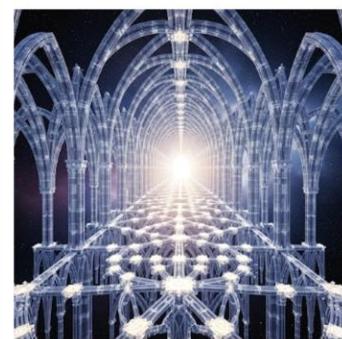
Bovendien wordt deze God gezien als de eeuwige, transcendent Schepper van het universum.

Met deze definitie in gedachten kunnen we de verschillende kennistheoretische posities begrijpen. Het **theïsme** stelt dat een dergelijk wezen bestaat en dat we daarover zinvolle kennis kunnen hebben. Daartegenover staat het **atheïsme**, dat het bestaan van God ontket, vaak omdat het bewijs onvoldoende is of omdat het idee van een algoede en almachtige God in strijd lijkt met het bestaan van kwaad. Een derde positie is het **agnosticisme**, dat stelt dat we simpelweg niet kunnen weten of God bestaat; de menselijke rede is te beperkt om hierover een definitief oordeel te vellen.

Om te onderzoeken of zekerheid mogelijk is, hebben filosofen door de eeuwen heen geprobeerd het bestaan van God te onderbouwen met argumenten die je kunt volgen zonder dat je zelf al gelovig hoeft te zijn. Zulke redeneringen noemen we godsbewijzen. Om deze argumenten te begrijpen, maken we een belangrijk onderscheid:

1. **A priori argumenten:** Dit zijn bewijzen die vertrekken **vanuit het denken zelf**. Ze gebruiken pure logica en definities, zonder te kijken naar de wereld om ons heen. Ze proberen God te bewijzen vanuit de leunstoel.
2. **A posteriori argumenten:** Dit zijn bewijzen die vertrekken **vanuit de ervaring**. Ze kijken naar de wereld, observeren feiten (zoals het bestaan van het universum, de orde in de natuur of ons moreel besef) en redeneren van daaruit naar God als de beste verklaring.

We beginnen met de argumenten die puur op de rede steunen.

Een kathedraal van logica: waar de architectuur van het argument oprijst in een poging het goddelijke te omvatten.

Deel 1: Argumenten vanuit het Denken (*A Priori*)

Het Causaliteitsargument – De Handtekening van de Maker

Dit argument, beroemd gemaakt door filosoof René Descartes, begint niet met een definitie, maar met een persoonlijke ontdekking in de eigen geest.

Stel je voor dat je aan alles twijfelt. Het enige wat je zeker weet, is dat je een denkend, twijfelend wezen bent. Je bent dus **onvolmaakt**. Maar dan, te midden van je eigen onvolmaaktheid, ontdek je iets wonderlijks: je beschikt over een helder en duidelijk idee van een **volmaakt wezen**—een wezen dat oneindig, alwetend en almachtig is.

De cruciale vraag is: **waar komt dit idee vandaan?**

Het kan onmogelijk van jezelf komen. Hoe kan een eindig, onvolmaakt wezen uit zichzelf het concept van oneindige perfectie voortbrengen? Dat is net zo onlogisch als een waterplas die uit zichzelf een oceaan bedenkt. Het gevolg kan nooit groter of perfecter zijn dan de oorzaak. Het idee van ‘perfectie’ overstijgt alles wat je zelf bent. Het moet dus in je geest zijn geplaatst door een oorzaak die minstens even perfect is als het idee zelf.

Dit idee van God is, in de woorden van Descartes, als de **handtekening van de kunstenaar** op zijn werk. Je kunt het niet zelf hebben gezet. De enige logische conclusie is dat het volmaakte wezen zelf de oorzaak is van jouw idee van volmaaktheid.

Wel dringen zich hier enkele kritische vragen op. Is het principe dat de oorzaak minstens zo groot moet zijn als het gevolg wel altijd waar, zeker als het om ideeën gaat? En is het ondenkbaar dat we een idee van perfectie construeren door simpelweg onze eigen beperkingen te ontkennen (on-eindig, on-sterfelijk)?

Het Ontologisch Argument – Denken tot het Uiterste

Naast het causaliteitsbewijs had Descartes nog een tweede argument, een variant op het klassieke ontologische godsbewijs dat we in Hoofdstuk 2 al tegenkwamen. Dit is misschien wel het meest abstracte bewijs, omdat het stelt dat Gods bestaan logisch volgt uit de definitie van God.

Definieer God als ‘het meest volmaakte wezen dat je kunt voorstellen’. Denk nu na: hoort ‘bestaan’ bij volmaaktheid? Jazeker. Een wezen dat alleen in je gedachten bestaat, is minder volmaakt dan een wezen dat ook in de werkelijkheid bestaat. Een ingebeelde schat is minder waard dan een echte schat.

Daarom: als je God definieert als het absoluut volmaakte wezen, dan is een God die niet bestaat een logische tegenspraak. Zodra je het idee van een absoluut volmaakt wezen zuiver begrijpt, volgt onvermijdelijk dat dit wezen bestaat.

De tegenwerping die hierbij kan worden gegeven, is of je echt uit een definitie kunt afleiden dat iets buiten je gedachten bestaat. Bovendien kun je je afvragen of ‘bestaan’ wel een eigenschap is zoals ‘wijs’ of ‘machtig’, of dat je hier een cruciale denkfout maakt.

Deel 2: Argumenten vanuit de Wereld (*A Posteriori*)

Het Kosmologisch Argument – Waar Alles Begint

Kijk naar de wereld om je heen: elk ding, elk gebeuren heeft een oorzaak. Jij hebt ouders, een boom groeit uit een zaadje, een gebouw komt van een architect. Alles is een dominostenen die door een andere wordt aangestoten.

Maar wat tikte de allereerste steen om? De keten kan niet eindeloos teruggaan – want als er nooit een eerste steen viel, hoe kwam er dan ooit beweging? Daarom moet er een beginpunt zijn, een **Onbewogen Beweger** die zelf geen oorzaak nodig heeft, maar alles in gang heeft gezet. Die eerste oorzaak noemen velen God.

Dit argument roept echter de vraag op of een oneindige keten van oorzaken echt onmogelijk is. En zelfs als je een eerste oorzaak aanneemt, hoe weet je dan zeker dat dit een persoonlijke God is en niet een onpersoonlijke oerkracht?

Het Teleologisch Argument – Orde Vraagt om een Ontwerper

Stel je voor: je vindt een horloge op het strand. Je denkt nooit dat wind en golven dit mechanisme toevallig hebben gevormd. De tandwieltjes, wijzers en veren zijn te precies afgestemd. Je weet: dit is ontworpen.

Nu kijk je naar de kosmos. Het menselijk oog vangt licht op en zet het om in beelden. De natuurwetten zijn zo exact afgestemd dat leven mogelijk is. De orde van het universum is oneindig veel complexer dan dat horloge. Hoe zou dit géén ontwerper verraden? Zoals een schilderij op een schilder wijst, zo wijst de schepping op een Schepper.

De kritische vraag die je hierbij kunt stellen, is of complexiteit niet ook uit blinde, natuurlijke processen kan voortkomen, zoals de evolutietheorie laat zien. Waar leg je precies de grens waarbij iets ‘te complex’ is om zonder ontwerper te zijn ontstaan?

Het Morele Argument – Het Kompas in Jezelf

Je kent het gevoel: sommige dingen zijn **absoluut verkeerd**. Denk aan het martelen van een onschuldig kind. Zelfs als niemand het ooit zou weten, voelt het verkeerd – alsof er een hogere wet boven ons staat die we niet zelf hebben gemaakt.

De 'Onbewogen Beweger': de eerste domino die de keten van oorzaak en gevolg in beweging zet, zonder zelf geduwd te worden.

Koepel van de Shaykh Lutfallah-moskee in Isfahan. De geometrische patronen lijken zich eindeloos te herhalen en verdwijnen in het oneindige. Zo verbeeldt hij de transcendentie van God: Hij oversteigt elke vorm en elk beeld, maar laat zich tegelijk vermoeden in orde en harmonie.

Dit wijst op een objectieve moraal die niet afhankelijk is van cultuur of voorkeur. En als er een objectieve moraal is, moet die ergens vandaan komen. Veel theïsten zeggen: die bron is God, de Morele Wetgever.

Hierbij moet wel de kanttekening worden geplaatst dat moraal misschien niet objectief is, maar een product van evolutie en culturele opvoeding. Hoe weet je of jouw morele intuïtie daadwerkelijk verwijst naar iets hogers, of slechts naar diepgewortelde menselijke gewoonten?

Het Openbaringsargument – Als God Zelf het Stilzwijgen Verbreekt

Waar de voorgaande argumenten pogingen zijn van de mens om met de ladder van de rede naar God te klimmen, draait dit argument de richting om. Wat als God Zelf naar beneden komt? Wat als kennis over God niet iets is wat we moeten *ontdekken*, maar iets dat we kunnen *ontvangen*?

Dit is de kern van het openbaringsargument. Het stelt dat God geen passief object is dat we op afstand bestuderen, zoals een ster aan de hemel, maar een persoonlijk wezen dat Zichzelf actief bekendmaakt aan de mensheid. Deze zelfonthulling gebeurt volgens gelovigen op meerdere manieren:

- **Door heilige teksten:** Geschriften zoals de Bijbel, de Thora of de Koran worden gezien als een directe boodschap waarin Gods wil, karakter en plan voor de mensheid worden onthuld.
- **Door profeten en boodschappers:** Personen die door God geroepen zijn om als Zijn spreekbuis te fungeren en de goddelijke boodschap te vertolken en voor te leven.
- **Door persoonlijke ervaring:** Voor velen de meest directe weg; een onmiskenbaar gevoel van goddelijke aanwezigheid, een gebedsverhoring, een plotseling inzicht of een diepe innerlijke vrede die de omstandigheden overstijgt.

De overtuigingskracht van dit argument ligt niet in een sluitende logische formule, maar in de kracht van het **getuigenis**. Het is niet het verhaal van één enkeling. Het is een levende traditie, een rivier die door de eeuwen heen stroomt, gedragen door miljarden mensen die zeggen: "Wij hebben dit ervaren." Een geïsoleerde persoonlijke ervaring kan worden afgedaan als verbeelding, maar een collectief getuigenis dat culturen, continenten en tijdperken overstijgt, krijgt een eigen, zwaarwegend gezag. Het biedt een anker voor geloof dat groter is dan de twijfel van het individu.

Voor gelovigen is dit vaak het meest fundamentele 'bewijs', omdat het God transformeert van een abstracte 'Eerste Oorzaak' of 'Kosmische Ontwerper' naar een levende, communicerende God met wie een relatie mogelijk is.

Een scepticus zal echter vragen hoe je een echte openbaring kunt onderscheiden van menselijke verbeelding of de wens om macht uit te oefenen. Bovendien blijft het lastig te verklaren waarom de openbaringen van verschillende religies elkaar zo vaak tegenspreken.

Gods belofte aan Abraham: 'Kijk naar de hemel en tel de sterren... Zo talrijk zal je nageslacht zijn.' (Kunstwerk: Yoram Raanan, Lech Lecha II)

Zelf Nadenken

Godsbewijzen zijn geen wiskundige formules. Het zijn redeneringen die je dwingen na te denken: hoe ver reikt de rede en waar begint de aanname? Of je ze aanneemt, hangt af van welke uitgangspunten je bereid bent te accepteren. De theïst vindt er bevestiging, de atheist wijst de premissen af, de agnost blijft twijfelen. Maar één ding staat vast: in deze argumenten stuit je op de kern van de kennistheorie – wat kunnen we eigenlijk zeker weten?

Verwerkingsopdrachten

1. **Reflectie:** Welke van de godsbewijzen spreekt jou het meest aan? Waarom?
2. **Casus:** Stel dat een klasgenoot zegt: "Moraal is gewoon een afspraak, zoals verkeersregels." Hoe zou jij reageren met behulp van het morele argument?
3. **Vergelijking:** Hoe sluit Descartes' bewijs voor God (het idee van volmaaktheid) aan bij zijn zoektocht naar zekerheid? Zie je overeenkomsten of verschillen met de andere argumenten?
4. **Debat:** Kies een van de argumenten (kosmologisch, teleologisch of moreel) en verdedig het zo overtuigend mogelijk, terwijl een ander probeert het te weerleggen.
5. **Persoonlijke toepassing:** Denk terug aan een moment dat je verwondering voelde over iets in de natuur of technologie. Welke rol zou het teleologisch argument hierbij spelen?

Hoofdstuk 4: David Hume – De Mens als Patroonherkenner

Leerdoelen

- Na het bestuderen van dit hoofdstuk kun je...
- uitleggen wat Hume bedoelt met indrukken, ideeën en gewoonte;
- toepassen hoe zijn kritiek op causaliteit en inductie werkt in het verklaren van complotdenken;
- evalueren of Hume's sceptische houding de wetenschap ondermijnt of juist versterkt;
- vergelijken tussen Hume's empirisme en Descartes' rationalisme.

4.1 Casus: 5G en de Spreeuwensterfte in Den Haag

In de herfst van 2018 deed zich in het Haagse Huygenspark een merkwaardig fenomeen voor: honderden spreeuwen vielen plotseling dood uit de bomen. De gebeurtenis was lokaal nieuws, maar kreeg al snel een internationale dimensie. Op sociale media ontstond een narratief dat de mysterieuze vogelsterfte in verband bracht met de recente installatie van een 5G-zendmast in de omgeving.

Het idee dat de 'straling' van de nieuwe mobiele technologie de oorzaak was, verspreidde zich snel. Foto's van de dode vogels werden wereldwijd gedeeld als vermeend bewijs. Toen een vergelijkbare foto van vogelsterfte in Kroatië opdook, leek het verband voor velen bevestigd: waar 5G verschijnt, sterft de natuur.

Nader onderzoek leverde echter een andere verklaring. De Haagse spreeuwen waren hoogstwaarschijnlijk gestorven na het eten van giftige bessen van de taxusboom. De foto uit Kroatië bleek maanden eerder in Rome te zijn genomen en was het gevolg van een zware storm. Toch bleef de connectie met 5G voor een grote groep mensen overtuigend. Hoe kan het dat ons brein zo snel en stellig een verband legt tussen twee gebeurtenissen, zelfs als daar geen direct bewijs voor is? De filosofie van de Schotse denker David Hume biedt een diepgaand inzicht in dit mechanisme.

Wat weten we écht over de 5G-technologie die over Nederland is uitgerold?

4.2 David Hume en het Empirisme

David Hume (1711-1776) was een van de meest invloedrijke denkers van de Verlichting. Waar rationalisten als Descartes vertrouwden op de rede als de weg naar onbetwijfelbare kennis, koos Hume een radicaal andere route. Als **naturalist** zag hij de mens niet als een wezen met een verheven, onstoffelijke ziel, maar als een onderdeel van de natuur, wiens denkwijze fundamenteel vergelijkbaar is met die van dieren.

Hume is de voornaamste vertegenwoordiger van het **empirisme**: de filosofische stroming die stelt dat alle kennis uiteindelijk voortkomt uit zintuiglijke ervaring. Onze geest is bij de geboorte een 'onbeschreven blad' (*tabula rasa*) dat gevuld wordt door wat we zien, horen, voelen, proeven en ruiken. Abstracte ideeën over God, de ziel of een ultieme werkelijkheid kunnen volgens Hume nooit tot zekere kennis leiden, omdat ze geen basis hebben in concrete waarneming.

David Hume gelooft niet dat de rede op zichzelf kennis over de wereld op kan leveren.

4.3 Indrukken en Ideeën: De Bouwstenen van Kennis

Om te begrijpen hoe onze geest werkt, maakt Hume een cruciaal onderscheid tussen twee soorten mentale voorstellingen: **indrukken** (*impressions*) en **ideeën** (*ideas*).

- **Indrukken** zijn de directe, levendige en krachtige gewaarwordingen die we opdoen via onze zintuigen. Wanneer je een appel eet, ervaar je de indrukken van 'roodheid', 'zoete smaak', 'knapperige textuur' en 'frisse geur'. Dit zijn de onmiddellijke 'pixels' van je ervaring.
- **Ideeën** zijn de vage kopieën of herinneringen van deze indrukken in ons denken. Je kunt nu denken aan de smaak van die appel, maar dit idee is veel minder levendig en intens dan de oorspronkelijke indruk van het eten zelf.

Volgens Hume is elke gedachte, hoe complex ook, uiteindelijk terug te voeren op simpele indrukken. Onze verbeelding kan deze ideeën weliswaar op nieuwe manieren combineren – we kunnen ons een gouden berg voorstellen zonder er ooit een gezien te hebben – maar de bouwstenen (het idee 'goud' en het idee 'berg') komen altijd voort uit eerdere zintuiglijke ervaringen.

Niet alleen de beelden op het beeldscherm, maar ook de beelden in ons bewustzijn zijn volgens Hume opgebouwd uit stromen van 'pixels'.

4.4 De Macht der Gewoonte: Hoe Wij Patronen Zien

Als al onze kennis uit losse indrukken bestaat, hoe komen we dan tot een samenhangend beeld van de wereld? Waarom 'weten' we dat de zon morgen weer opkomt of dat water onze dorst leest? Hume's antwoord is even simpel als revolutionair: **gewoonte** (*custom*).

Net zoals een dier leert dat een bepaalde klank voedsel aankondigt, leert ons brein door herhaling verbanden te leggen tussen ideeën. Dit gebeurt grotendeels automatisch volgens drie associatieprincipes:

1. **Gelijkenis:** Een idee roept een lijkend idee op (denken aan één foto van je vrienden roept herinneringen op aan andere foto's).
2. **Nabijheid in tijd en ruimte:** Ideeën die gezamenlijk worden ervaren, raken verbonden (het denken aan een klaslokaal roept het idee van een docent of medeleerlingen op).
3. **Oorzaak en gevolg:** Als we ervaren dat de ene gebeurtenis constant wordt gevolgd door een andere, verbinden we ze als oorzaak en gevolg (bliksem en donder).

Dit laatste principe is volgens Hume het fundament van al ons redeneren over de wereld. Maar het is ook het meest problematische.

4.5 Het Probleem van Causaliteit en Inductie

Stel, je ziet een witte biljartbal tegen een rode botsen, waarna de rode bal wegrolt. Je zegt: "De witte bal veroorzaakte de beweging van de rode." Maar wat zie je nu écht?

Hume analyseert dit genadeloos:

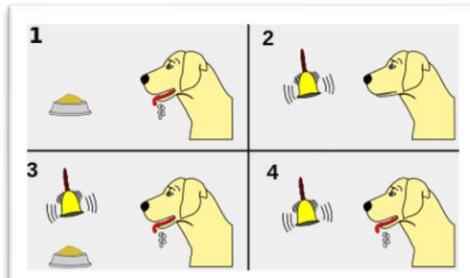
1. Je ziet gebeurtenis A (de witte bal raakt de rode).
2. Je ziet gebeurtenis B (de rode bal rolt weg).
3. Je ziet dat B direct na A plaatsvindt.

Wat je echter **niet** ziet, is de **causaliteit** zelf. Je neemt geen mysterieuze kracht of 'noodzakelijke verbinding' waar die van de ene op de andere bal overgaat. Het idee van een causale verbinding is een mentale constructie, een verwachting die in onze geest ontstaat door de gewoonte. Omdat we talloze kerken hebben gezien dat het ene op het andere volgt, projecteren wij een noodzakelijk verband op de wereld.

Dit leidt tot het beroemde **inductieprobleem**. **Inductie** is het redeneren van specifieke waarnemingen (ik heb duizend zwanen gezien) naar een algemene wet (alle zwanen zijn wit). Hoe vaak je de zon ook hebt zien opkomen, dit biedt geen logische garantie dat ze morgen weer opkomt. Het verleden is geen zekere gids voor de toekomst. Wetenschappelijke wetten zijn volgens Hume dus geen absolute zekerheden, maar slechts hoogst waarschijnlijke generalisaties op basis van onze (beperkte) ervaring.

We zien een opeenvolging van gebeurtenissen, maar de noodzakelijkheid hiervan kunnen we met onze zintuigen niet vaststellen.

'Pavlovs hond', een experiment uit 1897: op basis van de gezamenlijke verschijning van belletje en eten, induceert de hond bij het volgende belletje dat er eten zal verschijnen en waardoor hij begint te kwijlen. Inductie is dus een instinctief proces.

4.6 Conclusie: De Wijsheid van Onzekerheid

Hume's analyse verklaart perfect de casus van de vogelsterfte. Mensen observeerden twee gebeurtenissen die dicht bij elkaar in tijd en plaats lagen: de installatie van 5G (A) en het sterven van vogels (B). Hun brein, dat is geëvolueerd om patronen te herkennen, legde uit gewoonte automatisch een causaal verband. Maar zoals Hume waarschuwt: een opeenvolging van gebeurtenissen is nog geen bewijs voor een noodzakelijke oorzakelijke relatie.

Vijftien onderzochte Haagse spreeuwen in het Natuurhistorisch Museum in Rotterdam. Bron: De Volkskrant, 27-12-2018

Hume's filosofie leidt niet tot de conclusie dat we niets kunnen weten. Het is een oproep tot intellectuele bescheidenheid. We moeten ons bewust zijn van de beperkingen van ons eigen denken en het verschil erkennen tussen een verband dat we denken te zien en wat het bewijsmateriaal daadwerkelijk ondersteunt. Zoals Hume zelf schreef: "*Een wijs mens stemt zijn overtuigingen af op het bewijs.*"

Verwerkingsopdrachten

1. Toepassingsvraag: Leg uit hoe Hume's theorie over indrukken en ideeën werkt aan de hand van een zelfgekozen voorbeeld.
2. Toepassingsvraag (Empirisme): Casus: Je proeft een nieuwe exotische vrucht voor het eerst. Hoe zou Hume verklaren dat je deze smaak kunt onthouden en later weer kunt herkennen?
3. Toepassingsvraag: (Indrukken en Ideeën): Wat is volgens Hume het verschil tussen indrukken en ideeën, en waarom is dit onderscheid belangrijk?
4. Toepassingsvraag (Inductie): Leg uit waarom Hume inductie als problematisch ziet voor het verkrijgen van zekere kennis.
5. Toepassingsvraag (Causaliteit): Casus: Je drukt op een lichtknop en het licht gaat aan. Hoe zou Hume onze overtuiging dat het indrukken van de knop de oorzaak is van het aangaan van het licht, verklaren?
6. Toepassingsvraag (Probleem van inductie): Casus: Een wetenschapper voorspelt het weer voor morgen op basis van historische gegevens. Hoe zou Hume de betrouwbaarheid van deze voorspelling beoordelen?
7. Kernvraag (Hume's visie op kennis): Vat Hume's visie op de mogelijkheden en beperkingen van menselijke kennis samen.
8. Argumentatievraag: Welke kennisopvatting vind je overtuigender, die van Hume of Descartes? Beargumenteer je antwoord.

Hoofdstuk 5: Immanuel Kant – Gevangen in de Bril van ons Verstand

Leerdoelen

Na het bestuderen van dit hoofdstuk kun je...

- uitleggen wat Kant bedoelt met de Copernicaanse wending;
- weergeven hoe de fenomenale en noumenale wereld zich tot elkaar verhouden;
- toepassen hoe de categorieën (zoals causaliteit en substantie) onze waarneming structureren;
- evalueren of Kant een oplossing biedt voor Hume's probleem van inductie;
- vergelijken hoe Kant verschilt van zowel rationalisten als empiristen.

5.1 Casus: De simulatiehypothese

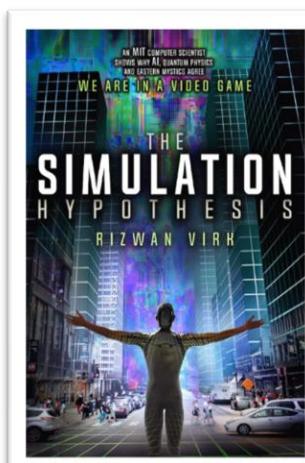
Wat als alles wat je kent – je herinneringen, de wereld om je heen, je eigen lichaam – niets meer is dan een extreem geavanceerde computersimulatie, gecreëerd door een post-menselijke beschaving? Dit is de kern van de **simulatiehypothese**, een gedachte-experiment dat onze kijk op de werkelijkheid op scherp zet. Volgens deze hypothese zijn de natuurwetten slechts de 'programmacode' van ons universum en zijn wij de personages in een virtuele realiteit.

De vraag die hieruit volgt is even simpel als duizelingwekkend: hoe kunnen we ooit weten of onze wereld 'echt' is? Kunnen we buiten onze eigen ervaring kijken om te controleren of die overeenkomt met de 'ware' realiteit? Precies deze vraag vormt het hart van de filosofie van Immanuel Kant.

5.2 Kants Dilemma en zijn Copernicaanse Revolutie

Immanuel Kant (1724-1804) zag de filosofie van zijn tijd vastlopen in een onoplosbaar dilemma.

- Het **rationalisme** (zoals van Descartes) stelde dat ware kennis uit de rede voortkomt, maar kon niet overtuigend verklaren hoe onze gedachten aansluiten op de wereld buiten ons.
- Het **empirisme** (zoals van Hume) stelde dat alle kennis uit zintuiglijke ervaring komt, maar liep vast op het probleem dat we nooit zekere en universele wetten (zoals causaliteit) kunnen afleiden uit waarneming.

Volgens een aantal filosofen en futurologen is de kans aanzienlijk dat onze werkelijkheid in feite een computersimulatie is.

Immanuel Kant veroorzaakte een copernicaanse wending in het denken over kennis.

Kants revolutionaire oplossing was wat hij zijn **Copernicaanse Wending** noemde. Net zoals Copernicus de astronomie op zijn kop zette door te stellen dat de aarde om de zon draait (in plaats van andersom), zo zette Kant de kennistheorie op zijn kop. Hij stelde: de werkelijkheid richt zich niet naar onze kennis, maar **onze kennis richt zich naar de structuur van onze geest**. We zijn geen passieve ontvangers van informatie; we zijn actieve constructeurs van onze eigen ervaringswereld.

5.3 De Twee Ingrediënten van Kennis

Volgens Kant komt kennis altijd tot stand door een synthese van twee elementen. Hij vatte dit samen in zijn beroemde uitspraak: "*Gedachten zonder inhoud zijn leeg, waarnemingen zonder begrippen zijn blind.*"

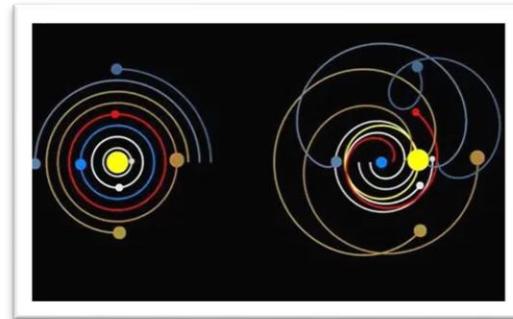
- 1. Zintuiglijke waarnemingen (de inhoud):** Alle kennis begint met een stroom van ruwe, chaotische prikkels die we via onze zintuigen ontvangen. Dit is de bijdrage van de empirie.
- 2. De structuren van het verstand (de vorm):** Onze geest giet deze chaotische stroom van prikkels in een begrijpelijke vorm. Dit doet het verstand met een aangeboren 'gereedschapskist'. Dit is de bijdrage van de rede.

We kunnen dit vergelijken met het dragen van een onafzetbare bril. De wereld levert de lichtinval (de prikkels), maar de bril geeft er structuur en kleur aan.

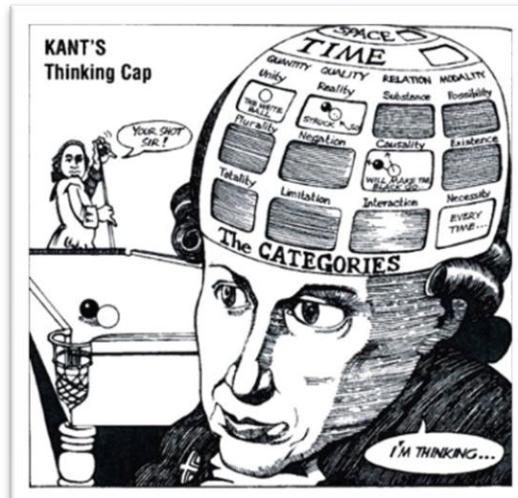
5.4 De Kennisbril: Ruimte, Tijd en de Categorieën

Deze 'kennisbril' van ons verstand bestaat uit twee soorten 'lenzen':

- De Vormen van de Aanschouwing:** Dit zijn **Ruimte** en **Tijd**. Dit zijn niet dingen die 'buiten' ons bestaan, maar de fundamentele coördinatensystemen *in* onze geest. Elke prikkel die we ontvangen, wordt automatisch geordend in een 'ergens' (ruimte) en een 'wanneer' (tijd).
- De Categorieën van het Verstand:** Dit zijn de fundamentele begrippen die de waarnemingen verder ordenen tot een begrijpelijk geheel. De belangrijkste zijn **causaliteit** (we zien niet alleen 'bliksem' en 'donder', maar ordenen dit tot een oorzaak-gvolgrelatie) en **substantie** (we zien geen losse verzameling kleuren en vormen, maar een blijvend object, zoals een 'auto').

De copernicaanse wending stelde dat de zon, niet de aarde, het centrum is waar alles omheen draait.

Kants kennistheorie is een reactie op het 'biljartprobleem' van Hume.

Kants positie heet het **transcendentaaal idealisme**: onze kennis is niet van de dingen zoals ze 'op zichzelf' zijn, maar van de manier waarop ze aan ons *verschijnen*, gevormd door de structuren van onze geest.

5.5 De Twee Werelden: Fenomenaal en Noumenaal

Kants theorie leidt onvermijdelijk tot een cruciaal onderscheid tussen twee 'werelden':

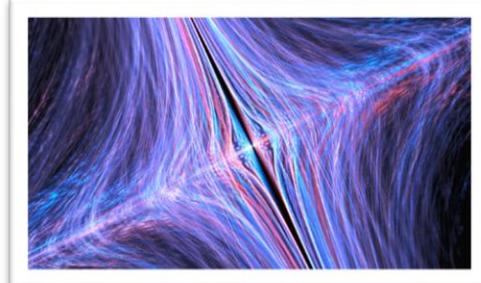
- **De fenomenale wereld:** De wereld zoals die aan ons verschijnt, de wereld die wij ervaren en kennen. Deze wereld is gestructureerd door onze kennisbril (ruimte, tijd en de categorieën). Binnen deze wereld is objectieve, wetenschappelijke kennis mogelijk, juist omdat iedereen dezelfde bril draagt.
- **De noumenale wereld:** De wereld zoals die 'op zichzelf' is (*das Ding an sich*), onafhankelijk van onze waarneming. Deze wereld is de bron van de prikkels, maar we kunnen haar nooit direct kennen, omdat we onze bril niet kunnen afzetten.

5.6 Conclusie: Kant en de Simulatie

Hoe kijkt Kant naar de simulatiehypothese? Zijn antwoord is even diepzinnig als ontnuchterend. De vraag of we in een simulatie leven, is een vraag over de aard van de noumenale wereld. Het is een poging om achter onze bril te kijken. En dat is volgens Kant per definitie onmogelijk.

Of de Ding an sich een supercomputer is, een goddelijk wezen, of pure chaos, we zullen het nooit weten. Onze kennis is en blijft beperkt tot de fenomenale wereld – de enige realiteit waarover we zinnige uitspraken kunnen doen. Voor Kant is de simulatiehypothese daarom geen wetenschappelijke vraag, maar een metafysische speculatie.

Kant stelt dat juist omdat onze kennis beperkt is, er ruimte ontstaat voor 'geloof'. We kunnen niet weten of we een vrije wil hebben, of God bestaat, of dat we *niet* in een simulatie leven, maar we kunnen deze zaken wel aannemen als praktische overtuigingen die nodig zijn om ons leven op een zinvolle manier te leiden.

Hoe ziet de echte werkelijkheid eruit, voorbij onze menselijke bril? Dit is een tweedimensionale impressie van de natuurkundige snaartheorie, volgens welke de werkelijkheid elf dimensies kent, waarvan een aantal 'opgerold'.

Verwerkingsopdrachten

1. Kernvraag: Leg uit wat Kant bedoelt met het onderscheid tussen de fenomenale en de noumenale wereld.
2. Toepassingsvraag (Simulatiehypothese): Hoe zou Kant reageren op de simulatiehypothese? Gebruik zijn concepten van de fenomenale en noumenale wereld in je antwoord.
3. Toepassingsvraag: Casus: Je kijkt naar een 3D-film met een speciale bril. Hoe illustreert deze ervaring Kants idee over hoe onze geest de werkelijkheid structureert?
4. Toepassingsvraag (Categorieën): Casus: Je ziet een bal van een tafel rollen en vallen. Hoe zou Kant verklaren dat je deze gebeurtenis als een causaal verband ervaart?
5. Reflectievraag: Kant stelt dat we nooit de werkelijkheid 'an sich' kunnen kennen. Hoe zou dit inzicht je dagelijks leven kunnen beïnvloeden?
6. Argumentatievraag: Bedenk een argument dat Descartes tegen Kant zou kunnen inbrengen óf andersom.
7. Argumentatievraag: "*Het Ding an sich* kunnen we niet kennen, want onze kennis is onlosmakelijk verbonden aan onze menselijke kenvermogens." Beoordeel deze stelling.
8. Argumentatievraag: In hoeverre lost Kants theorie Hume's sceptische twijfel op? Beargumenteer welk standpunt jij sterker vindt, Hume of Kant.

6. Daniel Kahneman - Snelle intuïties en langzame analyses

Leerdoelen

Na het bestuderen van dit hoofdstuk kun je...

- het onderscheid tussen **Systeem 1** (snel, intuïtief) en **Systeem 2** (traag, analytisch) uitleggen, inclusief waarom Systeem 1 vatbaar is voor biases en wanneer Systeem 2 geactiveerd moet worden.
- **Proportionaliteitsbias** weergeven en herkennen als denkfout van systeem 1
- uitleggen wat **denken als advocaat** is en daarbij de begrippen **confirmation bias**, **tunnelvisie** en **gemotiveerd redeneren** weergeven en toepassen
- uitleggen wat wordt bedoeld met de **mindset van de rechter**, met als elementen: Intellectuele integriteit en waarheidsliefde, Intellectuele bescheidenheid en het accepteren van onzekerheid.
- **Gereedschapskist van de Rechter**
 - **heldere definities** formuleren en uitleggen wat noodzakelijke en voldoende voorwaarden zijn;
 - **argumenten analyseren op geldigheid en deugdelijkheid**, inclusief het herkennen van standaardvormen (modus ponens, modus tollens);
 - **drogredenen herkennen en weerleggen**, waaronder ad hominem, verschuiving van de bewijslast, vals dilemma en cirkelredenering;
 - **verborgen veronderstellingen blootleggen** (antropologisch, ethisch, epistemologisch, metafysisch) en hun invloed op de kracht van een argument beoordelen;
- in concrete complotcasussen laten zien hoe de mindset én de gereedschapskist van de rechter helpen om van intuïtieve, bevooroordeerde redeneringen (Systeem 1) naar een weloverwogen, proportioneel oordeel (Systeem 2) te komen.

6.1 Casus: De moord op John F. Kennedy

22 november 1963. Een zonnige dag in Dallas, Texas. President John F. Kennedy rijdt in een open auto door de straten, zwaaiend naar de menigte. Plotseling weerklinken schoten. In een oogwenk verandert het vrolijke tafereel in een tragedie die de wereld zal schokken. JFK, de charismatische leider van de vrije wereld, is vermoord.

In de dagen die volgen, wordt een verdachte gearresteerd: Lee Harvey Oswald, een 24-jarige eenling met een onopvallend leven. Hoe kon deze onbeduidende man in zijn eentje zo'n monumentale daad plegen? Voor velen leek het onmogelijk. Zo'n enorme gebeurtenis, die de koers van de geschiedenis zou veranderen, moest toch wel het werk zijn van een grotere, sinistere macht?

Zo begon een van de meest hardnekkige complottheorieën van de 20e eeuw. Decennia later blijven de speculaties voortleven. Was er een tweede schutter? Was de CIA betrokken? Of misschien de maffia? Waarom zijn we zo geneigd om complexe samenzweringen te zien in plaats van de soms banale waarheid te accepteren? Om dit te begrijpen, moeten we dieper graven in de werking van ons denken.

6.2 Kahnemans Twee Cognitieve Systemen

Psycholoog en Nobelprijswinnaar Daniel Kahneman geeft ons een fascinerend inzicht in hoe ons brein werkt. In zijn baanbrekende boek "Thinking, Fast and Slow" (2011) introduceert hij twee 'systemen' in ons brein.

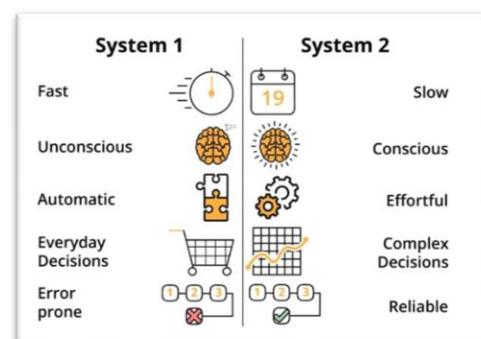
Systeem 1 is ons snelle, intuitieve denken. Het staat altijd 'aan', werkt automatisch en moeiteloos. Het is dit systeem dat een gezichtsuitdrukking interpreteert, 2+2 oplost, en automatisch remt als een bal de straat op rolt. Systeem 1 is een meester in het leggen van snelle verbanden en het herkennen van patronen, vaak zonder dat we ons daar bewust van zijn.

Systeem 2 is ons langzame, analytische denken. Dit systeem vereist bewuste aandacht, concentratie en energie. Het is het systeem dat we gebruiken bij het oplossen van een complexe wiskundesom, het invullen van een belastingformulier of het zorgvuldig afwegen van de voor- en nadelen van een belangrijke beslissing.

Meestal werken deze twee systemen harmonieus samen, maar Systeem 1 is gevoelig voor denkfouten (**biases**). Terug naar Dallas: ons Systeem 1, geconfronteerd met een enorme gebeurtenis (de moord op een president), zoekt automatisch naar een even grote oorzaak. Een onbeduidende eenling als dader voelt niet 'juist'. Een groot complot lijkt intuïtief 'passender'. Dit is de **proportionaliteitsbias**: de neiging om te geloven dat grote gevolgen grote oorzaken moeten hebben. Om deze valkuilen te vermijden, moeten we bewust Systeem 2 activeren.

Daniel Kahneman (1934-2024) won de nobelprijs met het onderzoek dat hij beschrijft in 'Thinking, fast and slow'.

Volgens Kahneman bestaat ons denkvermogen in feite uit twee cognitieve systemen die op elkaar inspelen.

6.3 De Twee Gezichten van Langzaam Denken: Advocaat versus Rechter

Het activeren van het langzame, analytische Systeem 2 lijkt de oplossing voor de valkuilen van ons snelle denken. Maar helaas is het niet zo simpel. Systeem 2 kan op twee radicaal verschillende manieren worden ingezet: als een bevooroordeerde advocaat of als een objectieve rechter.

Langzaam Denken als Advocaat: De Casus van de Platte Aarde

Het bewust inzetten van Systeem 2 is geen garantie voor waarheidsvinding. De platte aarde-beweging illustreert hoe Systeem 2 misbruikt kan worden. Aanhangers voeren complexe experimenten uit en bestuderen wetenschappelijke data. Dit lijkt het toonbeeld van Systeem 2.

Neem Bob Knodel, die \$20.000 investeerde in een precisiegyrocoop om te bewijzen dat de aarde niet draait. De natuurkunde voorspelt een afwijking van 15 graden per uur op een draaiende bol. Zijn experiment toonde precies die 15 graden afwijking. In plaats van zijn theorie te herzien, zocht hij alternatieve verklaringen ("hemelse energieën").

Dit is **gemotiveerd redeneren**: Systeem 2 wordt ingezet als een **advocaat** die een vooraf bepaald standpunt verdedigt. Het doel is niet om de waarheid te vinden, maar om de eigen overtuiging te beschermen. Dit leidt tot **confirmation bias** (alleen bevestigend bewijs zoeken) en **tunnelvisie**. Het voelt als kritisch onderzoek, maar het staat alleen open voor één uitkomst. Dit toont aan dat 'langzaam denken' op zichzelf niet genoeg is. We moeten leren om het op de juiste manier te gebruiken.

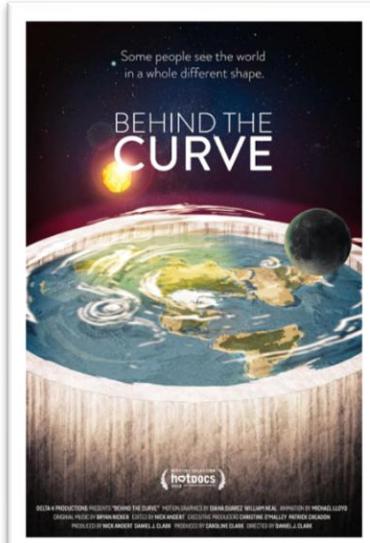
Langzaam Denken als Rechter: De Weg naar Objectiviteit

Hoe gebruiken we Systeem 2 dan wél goed? Door te denken als een **rechter**: objectief, onpartijdig en gericht op de meest plausibele conclusie. Dit vereist een combinatie van een **juiste mindset** en de **juiste gereedschappen**.

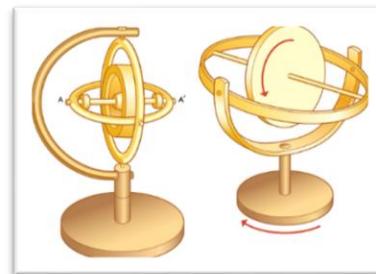
De Mindset van de Rechter:

Een rechter hanteert een aantal fundamentele principes. Deze beginnen met een morele en intellectuele basishouding, waaruit de andere principes voortvloeien.

1. Intellectuele Integriteit en Waarheidsliefde De rechter heeft een diepe, oprechte toewijding om de waarheid te vinden, *ongeacht* of die waarheid overeenkomt met de eigen wensen, belangen of eerdere overtuigingen. Dit vereist de moed om de eigen (verborgen) motieven te onderzoeken en de vraag te stellen: "Ben ik op zoek naar de waarheid, of zoek ik naar bevestiging?"

Netflix documentaire uit 2018 over aanhangers van het platte aarde-theorie.

Een gyrocoop is een spinnend wiel dat zijn oriëntatie in de ruimte behoudt. Door de schijnbare beweging van het wiel ten opzichte van de aarde te meten, kunnen we de rotatiesnelheid van de aarde bepalen.

2. Intellectuele Bescheidenheid Omdat de rechter de waarheid zoekt, is hij of zij zich pijnlijk bewust van de eigen beperkingen. Dit principe volgt uit integriteit: erken je eigen vooroordelen, de beperktheid van je perspectief en de mogelijkheid dat je het mis hebt (Socrates: "Ik weet dat ik niets weet").

3. Hoor en Wederhoor Omdat de rechter de waarheid boven het eigen gelijk stelt, zoekt hij of zij actief naar de best mogelijke tegenargumenten en alternatieve verklaringen. Dit is de enige manier om tunnelvisie te voorkomen en de eigen positie daadwerkelijk op de proef te stellen.

4. Accepteren van Onzekerheid Omdat de rechter integer is, zal hij of zij niet doen alsof er zekerheid is wanneer het bewijs tekortschiet. Een wijze rechter erkent dat absolute zekerheid zelden mogelijk is en is comfortabel met conclusies 'voorbij redelijke twijfel', of met het opschorten van een oordeel als dat nodig is.

Is de complottheorie legitiem of is het onzin? De kunst van objectief oordelen.

De Gereedschapskist van de Rechter: Om deze principes in de praktijk te brengen, gebruikt een rechter een gereedschapskist vol kritische denkvaardigheden:

Tool 1: Heldere Definities

Een rechter eist heldere taal. Een goede definitie geeft de **noodzakelijke en voldoende voorwaarden**.

- Een **noodzakelijke voorwaarde** is een eis waaraan moet worden (bv. zuurstof voor menselijk leven).
- Een **voldoende voorwaarde** is een eis die het resultaat garandeert (bv. in een vulkaan staan om te sterven). Een perfecte definitie, zoals 'vrijgezel' als "ongetrouwde, volwassen man", geeft de voorwaarden die samen zowel noodzakelijk als voldoende zijn.

Tool 2: Geldige Logica en Deugdelijke Argumenten

Een rechter moet de structuur van een argument kunnen beoordelen. De logica houdt zich niet bezig met de inhoud, maar met de **geldigheid** van de redeneervorm. Een argument is geldig als de conclusie *noodzakelijk* volgt uit de premissen, ongeacht of die premissen waar zijn.

De **waarheid** van de premissen is een aparte kwestie. Deze gaat over de correspondentie met de feitelijke wereld. Een rechter zoekt naar argumenten die niet alleen geldig, maar ook **deugdelijk** zijn. Een deugdelijk argument voldoet aan twee strenge eisen:

1. Het argument is **geldig**.
2. Alle premissen van het argument zijn **waar**.

Laten we dit met voorbeelden illustreren:

- **Geldig, maar niet deugdelijk (want onware premissie):**

Premisse 1: Alle politici zijn corrupt. Premisse 2: Mark Rutte is een politicus. Conclusie: Dus, Mark Rutte is corrupt. De *structuur* is logisch (de conclusie volgt uit de premissen), dus het argument is **geldig**. Echter, Premisse 1 is een onbewezen generalisatie en dus waarschijnlijk onwaar. Daarom is het argument **niet deugdelijk**.

- **Ware premissen, maar ongeldig:**

Premisse 1: Als een gebouw met explosieven wordt neergehaald, stort het snel en symmetrisch in. Premisse 2: De WTC-torens stortten snel en symmetrisch in. Conclusie: Dus, de WTC-torens zijn met explosieven neergehaald. De *structuur* is hier **ongeldig**. De conclusie volgt niet noodzakelijk, want er kunnen andere oorzaken zijn voor een snelle, symmetrische instorting.

Een rechter is dus constant op zoek naar deugdelijke argumenten en herkent de meest voorkomende **geldige** redeneervormen, zoals:

- **Modus Ponens:** Als P, dan Q. P is het geval. Dus, Q is ook het geval.
- **Modus Tollens:** Als P, dan Q. Q is *niet* het geval. Dus, P is ook *niet* het geval.

Tool 3: Drogredenen Herkennen

Een drogreden is een fout in de redenering die een argument ongeldig of onredelijk maakt. Het lijkt vaak overtuigend (en spreekt Systeem 1 aan), maar bij nadere inspectie (met Systeem 2) blijkt de logische connectie te ontbreken. Een rechter herkent deze valstrikken:

- **Ad Hominem (op de persoon spelen):** Het aanvallen van de persoon die het argument maakt, in plaats van de inhoud van het argument zelf.

Voorbeeld: "Je hoeft niet te luisteren naar wat die viroloog over vaccins zegt, want hij wordt betaald door de farmaceutische industrie." (Dit zegt niets over de vraag of zijn wetenschappelijke argumenten kloppen).

- **Verschuiving van de Bewijslast:** Beweren dat iets waar is, omdat het tegendeel niet bewezen kan worden. De bewijslast ligt echter altijd bij degene die de claim maakt.

Voorbeeld: "Ik beweer dat er een geheime wereldorde bestaat die ons controleert. Bewijs jij maar eens dat het *niet* zo is."

- **Vals Dilemma:** Het presenteren van slechts twee opties als de enige mogelijkheden, terwijl er in werkelijkheid veel meer zijn. Dit dwingt een onterechte keuze af.

Voorbeeld: "Of je accepteert de officiële verklaring van 9/11 blindelings en bent een schaap, of je stelt kritische vragen en bent een waarheidszoeker." (Dit negeert de mogelijkheid om kritisch te zijn zonder in complottheorieën te geloven).

- **Cirkelredenering:** Een argument waarbij de conclusie al in een van de premissen is aangenomen. Het argument draait in een cirkel en bewijst niets nieuws.

Voorbeeld: "Alternatieve geneeswijzen werken omdat ze het zelfgenezend vermogen van het lichaam aanspreken. Dat het lichaam een zelfgenezend vermogen heeft, zien we aan het feit dat alternatieve geneeswijzen werken."

Tool 4: Veronderstellingen Blootleggen

Een rechter kijkt voorbij de zichtbare argumenten naar de onzichtbare basis: de verborgen veronderstellingen. Als die aanname zwak is, valt het hele betoog. Je legt ze bloot door te

vragen: "Wat moet ik óók geloven om dit argument te laten werken?" Een rechter is kritisch op de volgende aannames:

- **Antropologische (over de mens):** Het argument "De overheid verbergt de waarheid om gezichtsverlies te voorkomen" rust op de cynische veronderstelling dat politici *altijd* ego boven waarheid stellen. Een rechter vraagt: is dat werkelijk de enige menselijke drijfveer?
- **Ethische (over goed en kwaad):** De claim "De documenten moesten lekken, want het volk heeft recht op de waarheid" veronderstelt dat het recht op transparantie *altijd* zwaarder weegt dan het risico voor de nationale veiligheid. Een rechter vraagt: is die waarde-afweging wel zo absoluut?
- **Epistemologische (over kennis):** De uitspraak "Mijn intuïtie zegt dat dit niet klopt, ondanks de feiten" veronderstelt dat een persoonlijk gevoel (Systeem 1) een betere gids is dan een expert-analyse (Systeem 2). Een rechter vraagt: wanneer is intuïtie een betrouwbare bron en wanneer een cognitieve bias?
- **Metafysische (over de werkelijkheid):** De redenering "Het is geen toeval dat dit gebeurt, dus er zit een plan achter" rust op de diepe veronderstelling dat bij belangrijke gebeurtenissen toeval niet bestaat. Een rechter vraagt: of is ons brein juist een machine die overal patronen ziet, zelfs in willekeurige chaos?

Verwerkingsopdrachten

Toepassingsvraag: Je leest de kop: "Na invoering van strengere immigratiewetten is de werkloosheid gedaald." Welke snelle conclusie (Systeem 1) zou de proportionaliteitsbias hier kunnen veroorzaken? Beschrijf hoe je met Systeem 2 (denken als een rechter) deze claim zorgvuldig zou onderzoeken.

Kernvraag: Leg het verschil uit tussen 'denken als advocaat' en 'denken als rechter' aan de hand van de platte aarde-beweging. Welke cognitieve biases spelen een rol bij het 'denken als advocaat'?

Argumentatievraag: Beoordeel de stelling: "In een serieuze, wetenschappelijke discussie is er geen plaats voor pathos (emoties)." Gebruik de drie pijlers van Aristoteles in je antwoord.

Reflectievraag: Beschrijf een situatie waarin jij (of iemand die je kent) duidelijk 'gemotiveerd redeneerde'. Wat was de overtuiging die verdedigd moest worden? Hoe zou je nu, met de kennis van Kahneman, anders naar die situatie kijken?

7. Postmodernisme - Waarheid in veelvoud

Leerdoelen

Na het bestuderen van dit hoofdstuk kun je...

- uitleggen wat postmodernisme zegt over waarheid, macht en kennis;
- toepassen hoe Foucaults idee van kennis/macht en constructivisme werkt in actuele debatten;
- evalueren de sterktes en zwaktes van postmodern relativisme;
- vergelijken modernistische en postmoderne perspectieven op waarheid en wetenschap.

Inleiding: De ontmaskering van het modernisme

De COVID-19-pandemie bracht niet alleen een virus, maar ook een lastige vraag: wie bepaalt wat de ‘waarheid’ is? Terwijl virologen en epidemiologen hun modellen verfijnden, circuleerden online alternatieve verklaringen, kritische vragen en complottheorieën. Het modernisme – geïnspireerd door denkers als Descartes – vertrouwt op rede, wetenschap en universele waarheden om orde te scheppen in onzekerheid. Het postmodernisme daarentegen stelt dat zulke waarheden nooit neutraal zijn, maar gevormd worden in samenspel met macht.

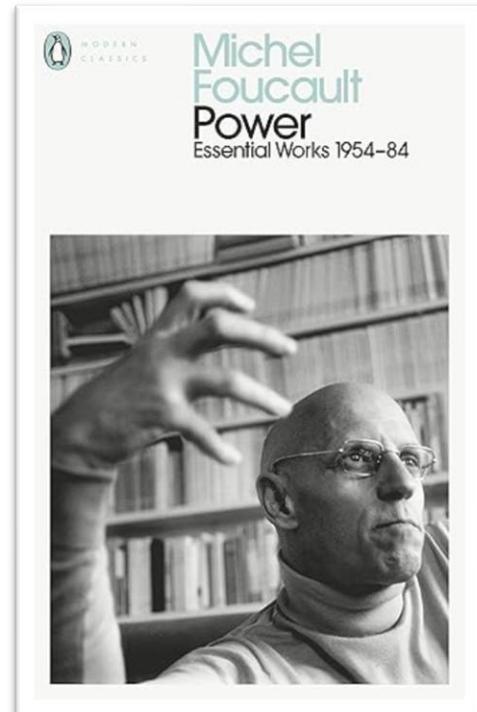
Foucault: macht-kennis

De Franse filosoof Michel Foucault (1926–1984) maakte dit verband zichtbaar met zijn concept *macht-kennis*. Kennis en macht zijn volgens hem geen gescheiden grootheden die elkaar beïnvloeden, maar één verweven netwerk dat elkaar voortdurend voortbrengt. Macht is niet enkel repressief, maar ook productief: ze schept de categorieën waarmee we de wereld begrijpen, en bepaalt wat als ‘normaal’, ‘gezond’ of ‘waar’ wordt gezien.

Foucault beschreef hoe dit gebeurt via *discoursen* – samenhangende manieren van spreken en denken die bepalen welke vragen gesteld mogen worden en welke antwoorden legitiem zijn – en via *regimes van waarheid*, het geheel van instituties, regels en praktijken dat vastlegt wat als ‘waar’ wordt erkend. Zo legitimeerden 19e-eeuwse rassentheorieën het kolonialisme onder het mom van wetenschap, en definieerde het medische discours ‘gekte’ als ziekte, wat nieuwe vormen van sociale controle mogelijk maakte. De kennis voerde de macht, en de macht leverde nieuwe kennis op.

Constructivisme: feiten zijn gemaakt, niet gevonden

Het constructivisme sluit hierbij aan en stelt dat feiten niet simpelweg worden ontdekt als objecten in de natuur, maar worden geconstrueerd door menselijke keuzes, taal en sociale

Michel Foucault laat zien hoe ‘de westerse wetenschap’ in feite een machtsinstrument is.

context. Dat betekent niet dat alles willekeurig is, maar wel dat ‘feiten’ altijd ingebed zijn in culturele en politieke omstandigheden.

COVID als casus

De pandemie laat zien hoe macht en kennis samen werkelijkheid vormgeven. De vraag wie als ‘COVID-dode’ telt, of welke modellen leidend zijn, is geen louter technische kwestie, maar beïnvloedt hoe ernstig de situatie wordt ingeschat en welke maatregelen mogelijk of noodzakelijk lijken. Epidemiologische discoursen leverden de begrippen en cijfers, en gaven bepaalde experts politieke invloed. Maatregelen als afstand houden en QR-codes waren niet alleen praktische ingrepen, maar ook vormen van disciplinering: het creëren van een ‘nieuw normaal’.

Harambam: wie mag meedoen aan kennisproductie?

Socioloog Jaron Harambam benadrukt dat het wantrouwen van mensen die als ‘complotdenkers’ worden weggezet, vaak voortkomt uit ervaringen van uitsluiting in het proces van kennisproductie. Zijn pleidooi is niet om alle standpunten gelijk te stellen, maar om te zorgen voor meer transparantie en inspraak, zodat meer mensen zich herkennen in de manier waarop officiële kennis tot stand komt.

Jaron Harambam: Feiten zijn interpretaties. We moeten luisteren naar de interpretaties van de waarheidszoekers die ten onrechte als ‘wappies’ worden weggezet en hun motieven proberen te begrijpen.

De postmoderne paradox

Het postmodernisme maakt zichtbaar dat kennis altijd verweven is met macht, en opent ruimte voor meerdere perspectieven. Maar het risico is dat alles wordt gerelateerd en het onderscheid tussen onderbouwde wetenschap en ongefundeerde opinie vervaagt. De uitdaging is een balans te vinden: kritische alertheid op machtsstructuren zonder het vertrouwen in toetsbare, gedeelde kennis te verliezen.

Verwerkingsopdrachten

1. Toepassingsvraag: Casus: Een groep klimaatactivisten beweert dat de wetenschappelijke consensus over klimaatverandering beïnvloed wordt door de belangen van grote oliebedrijven. Hoe zou een postmodernist deze bewering analyseren, gebruikmakend van Foucault's concept van macht-kennis?
2. Argumentatievraag: Stelling: "De postmoderne kritiek op objectieve kennis ondermijnt het gezag van experts en draagt bij aan de verspreiding van desinformatie." Beoordeel deze stelling. Geef argumenten voor en tegen, en kom tot een genuanceerde conclusie.
3. Toepassingsvraag (Constructivisme): Casus: Er is een debat over de definitie van 'gezondheid' in de medische wereld. Hoe illustreert dit debat het constructivistische standpunt?
4. Kernvraag: Vergelijk de modernistische en postmodernistische visie op waarheid en kennis.
5. Toepassingsvraag (Pluraliteit van kennis): Casus: Er zijn verschillende culturele opvattingen over wat 'succes' betekent. Hoe zou een postmodernist deze verschillende opvattingen benaderen?

6. Reflectievraag: Denk aan een situatie waarin je geconfronteerd werd met meerdere, schijnbaar tegenstrijdige 'waarheden'. Ging je daar eerder modernistisch of postmodernistisch mee om?
7. Argumentatievraag: Beoordeel Harambam's pleidooi voor meer inclusiviteit in kennisproductie. Wat zijn de voor- en nadelen?
8. Toepassingsvraag (Epistemologische crisis): Hoe zou je de principes van het postmodernisme kunnen toepassen om beter om te gaan met de 'infodemic' tijdens een crisis zoals de COVID-19 pandemie?

Bronnenlijst over kennistheorie en complotdenken

Primaire bronnen over Epistemologie

- Descartes, R. (1641). *Discours de la Méthode*. Gallimard.
- Hume, D. (1739-1740). *A Treatise of Human Nature*. Oxford University Press.
- Kahneman, D. (2011). *Thinking, Fast and Slow*. Farrar, Straus and Giroux.
- Kant, I. (1781). *Kritik der reinen Vernunft*. Suhrkamp Verlag.

Bronnen over Complotdenken

- Prooijen, J. W. van (2024). Hoax: Waarom mensen in complottheorieën geloven. Prometheus.
- Uscinski, J. E. (Ed.). (2018). *Conspiracy Theories and the People Who Believe Them*. Oxford University Press.
- Harambam, J. (2020). *The Truth is Out There: Conspiracy Culture in an Age of Epistemic Instability*. Routledge.
- Van Houts, G. Kom Plot (2018). Theaterstuk dat vragen stelt over 9/11 (Op Youtube)

Educatieve video's en films

- *Abre los ojos* (1997). Canal+ España.
- *The Matrix* (1999). Warner Bros.
- *The Simulation Hypothesis*. (YouTube).
- *David Hume and the Problem of Induction*. (YouTube).
- *Kant's Copernican Revolution*. (YouTube).
- *Descartes and the Method of Doubt*. (YouTube).

Podcasts

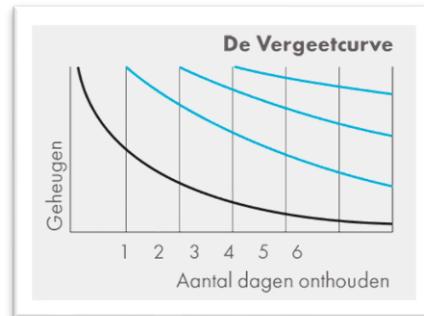
De Complotcast (2023-4). Door Wietze Kamer en Tomas de Boer, profielwerkstuk 2024 (Vraag je docent)

Bijlage 1 ST Kennis en Complot (10%)

In toetsperiode 1 maak je een ST die gaat over dit hele lesboek.
Duur: 100 minuten Locatie: mediatheek; Woots-programma.

Effectief studeren

De vergeetcurve: We vergeten binnen een dag tot 70% van nieuwe informatie. **Gespreid leren** over meerdere sessies en **actieve herinnering** (jezelf testen) zijn de sleutel tot succes.

Studietips:

- Lees actief: markeer, schrijf vragen in de kantlijn
- Leer de **vetgedrukte** begrippen extra goed en koppel ze voor zover relevant aan filosoof bij wie ze horen.
- Stel jezelf vragen: "Wat bedoelen ze precies met...?"
- Oefen samen met medeleerlingen
- Analyseer je fouten: waar laat je punten vallen?

Kies een studiemethode die bij je past:

1. **Flashcards:** Maak kaartjes met begrip op de ene kant, uitleg op de andere. Oefen volgens een schema (bekende kaartjes minder vaak herhalen).
2. **Kernwoorden:** Lees een paragraaf, leg het boek weg, vat samen uit je hoofd met kernwoorden. Controleer daarna met de tekst.
3. **Mindmap:** Plaats het hoofdonderwerp centraal, voeg 4-6 hoofdtakken toe met details. Gebruik kleuren en verbind gerelateerde concepten.

Toetstechnieken

1. Let op puntenverdeling en verdeel je tijd slim
2. Focus op het begrip of leerelement dat gevraagd wordt in de vraag en geef dit helder weer in je antwoord.
3. Blijf bij het onderwerp
4. Controleer je antwoorden; zorg dat het compleet is.

Soorten vragen die je kunt verwachten:

1. **Uitlegvrageren:** Beschrijf een concept of theorie uit het lesboek
2. **Toepassingsvragen:** Pas filosofische ideeën uit het lesboek toe op een casus
3. **Vergelijkingsvragen:** Vergelijk verschillende concepten of theorieën
4. **Argumentatie- en evaluatievragen:** Neem een beargumenteerd standpunt in
5. **Constructievragen:** Bedenk zelf een nieuw voorbeeld/metafoor/argument/filosofische vraag

P.O. Filosofische Rechtbank (5%)

In de filosofische rechtbank wordt een uitdagende filosofische stelling onderworpen aan een oordeel over haar juistheid. De jury bestaat uit jullie medeleerlingen. In een gestructureerde rechtszitting zal een **duo advocaten** de stelling verdedigen, terwijl een **duo aanklagers** de stelling aanvalt.

Het primaire doel is om de publieksjury te overtuigen door middel van een aansprekende, heldere, filosofisch onderbouwde en persoonlijk doorleefde visie. De uiteindelijke verschuiving in de mening van de jury (gemeten via een nul- en nameting) bepaalt welk team het debat wint. De individuele beoordeling is echter gebaseerd op de hieronder beschreven rubriek.

Maak bij de voorbereiding gebruik van de behandelde kennistheoretische concepten. Je mag één keer een feedbackgesprek met je docent inplannen. Meld het tijdig als de voorbereiding in je team niet goed loopt.

Beoordeling: Iedere deelnemer ontvangt in principe een individueel cijfer. Zorg dus dat je voldoende en evenwichtig aan bod komt. Tijdens de rechtbank vult één medeleerling voor elke deelnemer de rubriek in als peer-feedback, maar de docent is eindverantwoordelijk voor het cijfer. Zie de beoordelingsrubriek bij punt 4.

De stellingen:

1. **Het geloof in een overkoepelend Epstein-complot is een volkomen rationele positie.**
2. **Rede en waarneming leveren indicaties op over het bestaan van God.**
3. **De platte Aarde theorie hoeven we niet serieus te nemen.**
4. **De mensheid kan zijn irrationaliteit overwinnen.**
5. **De officiële verklaring van de coronapandemie deugt.**
6. **Er bestaan meerdere waarheden naast elkaar.**

Procedure van de Rechtbank

Fase Handeling	Tijdslimiet
1 Nulmeting Jury: De jury geeft aan of ze het Eens/Oneens is met de stelling.	1 min
2 Openingspleidooi Advocaten (Voorstanders): Toelichting op de stelling en presentatie van de 2-3 kernargumenten. Een A3-blad ter ondersteuning is toegestaan.	2 min
3 Openingspleidooi Aanklagers (Tegenstanders): Toelichting op hun positie en presentatie van de 2-3 kernargumenten. Een A3-blad ter ondersteuning is toegestaan.	2 min
4 Beraad (Intern): Beide teams overleggen over de zojuist gehoorde argumenten en bepalen de strategie voor de discussie.	2 min
5 Vrije Discussie: De teams gaan met elkaar in debat. De focus ligt op het kritisch bevragen van elkaars standpunten en het verdedigen van de eigen positie. De gespreksleider (docent) grijpt alleen in uiterste nood in. <i>Factcheck:</i> Tijdens de discussie mag elk team maximaal 2x een feitelijke bewering van de tegenpartij laten checken door de twee aangewezen factcheckers.	10 min
6 Beraad (Intern): Beide teams bereiden hun slotpleidooi voor, waarin ze de discussie samenvatten in hun voordeel.	2 min
7 Slotpleidooi Aanklagers (Tegenstanders): Een krachtige samenvatting waarom de jury tegen de stelling moet stemmen.	1 min
8 Slotpleidooi Advocaten (Voorstanders): Een krachtige samenvatting waarom de jury vóór de stelling moet stemmen.	1 min
9 Vragen van de Jury: De jury stelt minimaal 2 vragen aan elke partij. Deelnemers kiezen zelf wie antwoordt. De vragensteller mag doorvragen.	max. 10 min
10 Definitieve Jurystemming: De jury stemt opnieuw. Het verschil met de nulmeting bepaalt de 'winnaar' van het debat.	1 min
11 Nabeschouwing en Feedback: Korte reflectie van de jury (waarom is men van mening veranderd?), gevolgd door tips en tops voor alle deelnemers.	5 min

Let op: Bij afwezigheid van een leerling gaat de rechtbank door. De afwezige leerling schuift door naar een 'restjesrechbank'. Zorg dus dat je elkaars materiaal hebt.

Beoordelingsrubriek Filosofische Rechtbank

Categorie	Criterium	Zwak (1-2)	Voldoende (3)	Goed (4)	Uitstekend (5)
Ethos	Profesionele Houding	Komt onvoorbereid of onzeker over; leest alles voor.	Is voorbereid en spreekt helder; gebruikt notities als steun.	Spreekt zelfverzekerd en gestructureerd; heeft notities nauwelijks nodig.	Straalt natuurlijk gezag en deskundigheid uit; volledig in controle over de stof.
Ethos	Intellectuele Deugd & Respect	Speelt op de man, reageert respectloos.	Blijft beleefd en reageert inhoudelijk.	Respecteert tegenstander en diens argumenten.	Toont eerlijkheid: erkent zwaktes, valt sterkste versie tegenstander aan.
Ethos	Publieksgerichtheid	Negeert jury; spreekt enkel tegen opponent/docent.	Maakt af en toe oogcontact met jury.	Betrekt jury actief met vragen/aanspraak.	Verbindt stelling en argumenten overtuigend met leefwereld jury; taalgebruik is persoonlijk en levendig
Logos	Kwaliteit & Diepgang Argumentatie	Ongeldig, onwaar of niet onderbouwd.	Geldig maar oppervlakkig.	Deugdelijk en onderbouwd met bewijs/voorbeelden.	Diepgaand, gelaagd, creatief denkwerk.
Logos	Sterke Verdediging	Kan kritiek niet pareren.	Herhaalt enkel standpunt.	Weerlegt kritiek systematisch.	Anticipeert en weerlegt kritiek overtuigend en effectief.
Logos	Kritische Analyse Tegenstander	Gaat niet in op tegenstander.	Reageert globaal.	Benoemt duidelijke zwaktes.	Legt drogredenen/verborgen aannames bloot, helder uitgelegd.
Logos	Gebruik Filosofische Concepten	Nauwelijks of foutief gebruik.	Correct maar oppervlakkig.	Functioneel gebruikt ter versterking eigen argumenten.	Strategisch en diepgaand toegepast (ook op tegenstander), met expliciete koppeling aan lesstof.
Pathos	Effectief & Verantwoord Gebruik Retorica	Monotoon of ongepast gebruik emotie.	Helder en met enige overtuiging.	Effectieve middelen (anekdotes, beeldspraak) ondersteunen argumentatie.	Meeslepend gebruik van retoriek dat logos versterkt, zonder manipulatie. Maakt persoonlijke betrokkenheid overtuigend duidelijk.
Strategie & Samenwerking	Regie, Focus & Flexibiliteit	Laat zich meeslepen; verliest kern.	Houdt vast aan kern ondanks wendingen.	Stuurt debat terug naar sterke punten.	Past strategie flexibel aan en benut onverwachte kansen.
Strategie & Samenwerking	Effectieve Samenwerking	Spreekt elkaar tegen, ongelijke spreektijd.	Taakverdeling aanwezig.	Ondersteunt elkaar argumenten.	Rollen versterken elkaar jullie; vormen een verenigd front.
Strategie & Samenwerking	Reactievermogen & Luisteren	Luistert niet, herhaalt enkel.	Reageert globaal.	Gaat in op kernpunt van tegenstander.	Parafaseert/citeert tegenstander en weerlegt trefzeker.
Reflectie	Zelfreflectie & Intellectuele Deugd	Dogmatisch; verdedigt standpunt koste wat kost.	Erkent dat er tegenargumenten bestaan.	Benoemt beperkingen van eigen positie.	Reflecteert expliciet op eigen aannames; toont moed, eerlijkheid en integriteit in het denken.

Gebruik van AI voor de voorbereiding van de Filosofische Rechtbank

AI-tools zoals ChatGPT kunnen nuttig zijn bij de voorbereiding van jullie argumenten en presentatie. Hier volgen richtlijnen voor verantwoord gebruik:

1. Brainstormen en ideegeneratie:

- Gebruik AI om mogelijke argumenten te verkennen.
- Vraag de AI om tegenargumenten te genereren om je voorbereidingen te versterken.

2. Bronnenonderzoek:

- Laat AI suggesties doen voor relevante bronnen en zoektermen.
- Let op: Verifieer altijd de actualiteit en betrouwbaarheid van bronnen zelf.

3. Taalgebruik en formulering:

- AI kan helpen bij het verfijnen van je formuleringen.
- Zorg dat het eindresultaat jouw eigen stem en stijl weerspiegelt.

4. Anticiperen op vragen en kritiek; sparringspartner:

- Gebruik AI om kritische vragen te stellen over je argumenten. Gebruik AI als sparringspartner en duik steeds dieper de argumentatie in.

Belangrijke kanttekeningen:

- AI is een hulpmiddel, geen vervanging voor je eigen denken. Het eindproduct moet jouw eigen werk weerspiegelen.
- Wees kritisch op AI-output en verifieer feiten en bronnen.

Door AI op deze manier te gebruiken, kun je je voorbereiding verrijken zonder de essentie van de opdracht - jullie eigen kritisch denken en argumentatie - uit het oog te verliezen.

Waar we goed op letten bij de beoordeling: *Je taalgebruik is persoonlijk en levendig, het komt echt over en niet kunstmatig.*

Voorbereidingswerkzaamheden op school

Voorbereidingsuur 1: Oriëntatie en Bronnenonderzoek

Activiteiten:

1. Lezen van het bijbehorende hoofdstuk uit dit boek (meestal het hoofdstuk die de week ervoor in de studiewijzer ingepland staat).
2. Brainstormen over de stelling (mindmap)
3. Eerste bronnenonderzoek (graaf steeds dieper met steeds betere trefwoorden/woordcombinaties)

Inleveropdracht per duo:

- Mindmap over de stelling
- Lijst van 5-7 goede, relevante bronnen, zowel wetenschappelijke als filosofische
- Samenvatting van de belangrijkste punten uit het boek
- Voorlopige 3 hoofdargumenten
- Planning voor vervolgstappen

N.b. Als je eerder klaar bent, ga je aan de slag met onderstaande activiteiten.

Voorbereidingsuur 2: Argumentatie-opbouw en Tegenargumenten

Activiteiten:

1. Bestuderen van eigen bronnenlijst; maak aantekeningen
2. Uitwerken van hoofdargumenten
3. Anticiperen op tegenargumenten
4. Ontwikkelen van weerleggingen

Inleveropdracht:

- 3 hoofdargumenten
- Voor elk hoofdargument (minimaal 3):
 - Ondersteunend bewijs/voorbeelden
 - Anticipatie op mogelijke tegenargumenten
 - Weerlegging van deze tegenargumenten
- Lijst van 3 zwakke punten in eigen argumentatie en hoe deze te versterken
- Planning voor vervolgstappen

N.b. Als je eerder klaar bent, ga je aan de slag met onderstaande activiteiten.

Voorbereidingsuur 3: Presentatievoorbereiding en Strategie

Activiteiten:

1. Openingspleidooi
2. Rubriek bestuderen
3. Voorbereiden van ethos- en pathos-elementen
4. Uitwerken van discussiestrategie

Inleveropdracht:

- Voorlopige schets van openingspleidooi

Let op: je mag tijdens de rechtbank aantekeningen/ een spiekbriefje met steekwoorden bij je hebben en gebruiken. Je mag niet een hele tekst voorlezen.

- Ethos-elementen:
 - Manieren om eigen (ervarings)deskundigheid of onpartijdigheid te tonen
 - Manieren om het publiek te betrekken door hen aan te spreken of te betrekken
- Pathos-elementen:
 - Korte beschrijving van persoonlijke betrokkenheid bij het onderwerp
 - 2 concrete voorbeelden of anekdotes om emotionele verbinding te maken
 - Plan voor lichaamstaal en stemgebruik
- Strategisch plan:
 - Lijst van focuspunten die gunstig zijn voor positie
 - Plan voor het herhalen van kernargumenten tijdens de discussie
- Teamwork:
 - Hoe gaan jullie van de Rechtbank zichtbaar en expliciet een ‘wij’-prestatie maken?
- Planning voor vervolgstappen

Elke opdracht is een handelingsdeel dat via SOM geaccoordeerd moet worden. Deze opzet zorgt ervoor dat jullie stapsgewijs alle aspecten van de beoordelingsrubriek behandelen en een grondige voorbereiding treffen voor de rechtbank.

Tips voor verdere voorbereiding in eigen tijd

1. Oefenen van presentatie:

- Het openingspleidooi hardop oefenen en verfijnen

Let op: je mag tijdens de hele rechbank aantekeningen/ een spiekbriefje met steekwoorden bij je hebben en gebruiken. Je mag niet een hele tekst voorlezen.

- Taakverdeling verder uitwerken en oefenen

- Timing van de presentatie perfectioneren (binnen 2 minuten)

- Lichaamstaal en stemgebruik oefenen

2. Voorbereiding op vrije discussie:

- Oefenen met het beantwoorden van mogelijke vragen

- Strategieën ontwikkelen om de discussie te sturen naar gunstige onderwerpen

- Elkaars sterke punten benutten en zwakke punten ondersteunen

3. Slotbetoog voorbereiden:

- Een krachtige samenvatting van de belangrijkste punten opstellen

- Een overtuigende conclusie formuleren

4. Visuele ondersteuning maken:

- Eventueel A3-blad maken ondersteunende visuals

5. Algemene kennis verdiepen:

- Bredere context van het onderwerp bestuderen voor een meer overtuigende presentatie

6. Mentale voorbereiding:

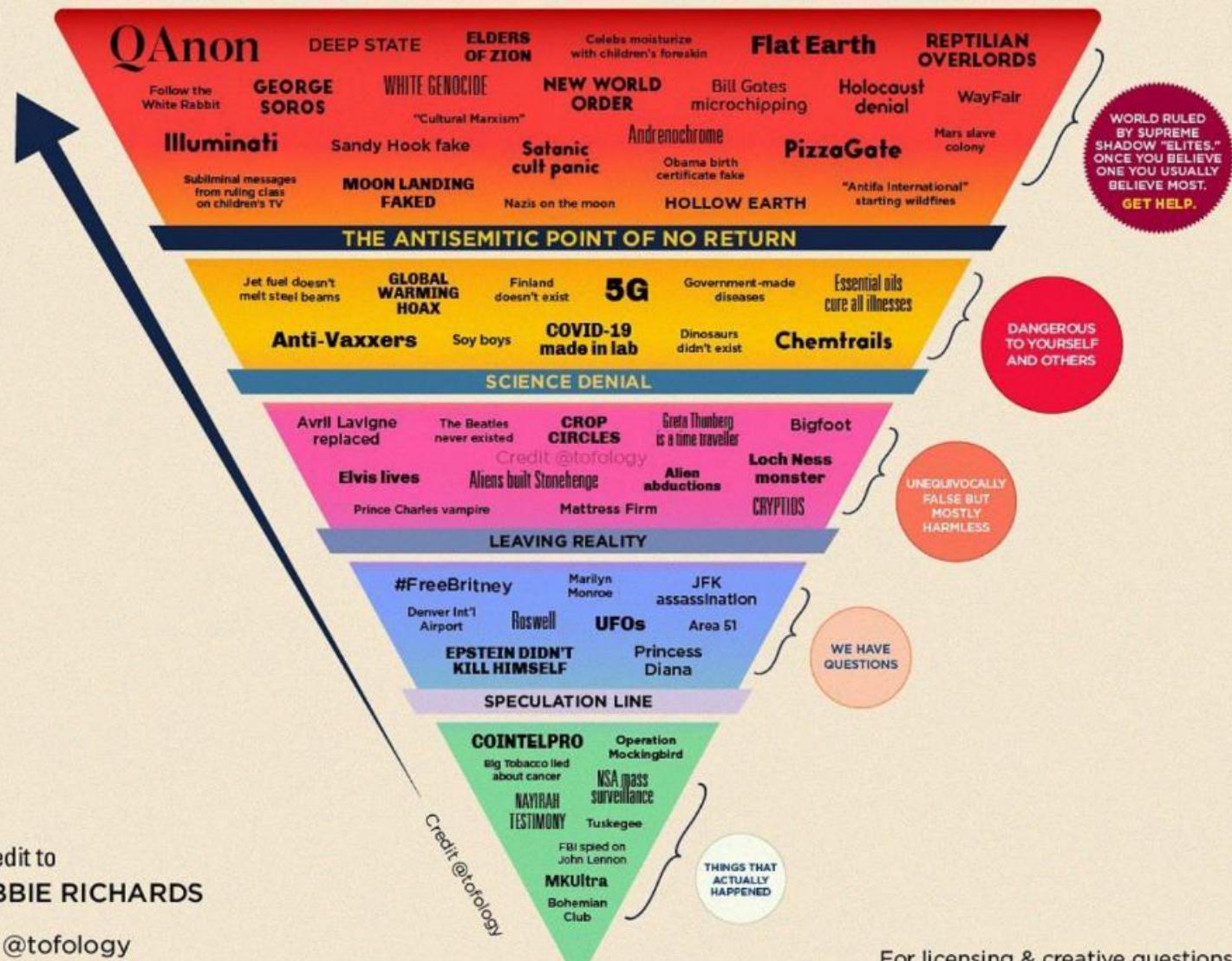
- Ontspanningsoefeningen doen

- Positieve visualisatie van een succesvolle presentatie

Reken bij je voorbereiding thuis op drie uur studielast bovenop de 120 minuten voorbereidingswerk op school.

THE CONSPIRACY CHART

DETACHED FROM REALITY

Bijlage 3: De Abbie Richards Conspiracy Chart

De Abbie Richards Conspiracy Chart is een visuele weergave die complottheorieën rangschikt op basis van hun geloofwaardigheid en gevaarlijkheid, gemaakt door (niet verrassend) Abbie Richards, onderzoeksjournalist en social media influencer. Haar doel met de kaart is om te laten zien hoe complottheorieën variëren van relatief onschuldig tot potentieel schadelijk en gevaarlijk. Hier is een korte toelichting op de verschillende niveaus binnen de kaart:

Niveaus van de Conspiracy Chart

1. *Grounded in Reality* (In de realiteit geworteld):

- Deze complottheorieën hebben een basis in feiten en kunnen in sommige gevallen waar zijn. Ze zijn meestal onschadelijk en worden ondersteund door enig bewijs. Voorbeelden kunnen zijn: "Grote bedrijven beïnvloeden politieke beslissingen."

2. *Maybe True, Maybe Not* (Misschien waar, misschien niet):

- Dit zijn theorieën die niet volledig zijn bevestigd of ontkracht. Ze zijn speculatief maar niet per se gevaarlijk. Voorbeelden zijn theorieën over mysterieuze technologie of onbekende wetenschappelijke fenomenen.

3. *Unequivocally False but Mostly Harmless* (Onmiskenbaar onwaar, maar meestal onschadelijk):

- Theorieën in deze categorie zijn bewezen onwaar of absurd, maar ze vormen geen directe bedreiging voor de samenleving. Dit omvat theorieën zoals de Loch Ness Monster of Bigfoot.

4. *Dangerous to Yourself and Others* (Gevaarlijk voor jezelf en anderen):

- Deze complottheorieën zijn niet alleen onwaar, maar ook potentieel gevaarlijk. Ze kunnen leiden tot schadelijk gedrag of verkeerde informatie die de gezondheid en veiligheid van mensen in gevaar brengt. Voorbeelden zijn anti-vaccinatieclaims.

5. *World Ruled by Super-Secretive Cabal* (De wereld wordt geregeerd door een supergeheime cabal):

- Dit zijn de meest extreme complottheorieën, die vaak antisemitisch, racistisch of haatdragend zijn. Ze suggereren dat een geheime groep de wereld beheert en kunnen leiden tot extremistisch gedrag en geweld. Een berucht voorbeeld is de theorie over de Nieuwe Wereldorde.

➤ *Vind jij de kaart een overtuigende indeling hebben? Of eerder misleidend?*